

OSMANLI DÖNEMİNDE ANADOLU ŞEHİRLERİNİN GELİŞMESİNDE DEVLETİN ROLÜ: KARAHİSAR ÖRNEĞİ

FATMA ACUN

Tarih boyunca medeniyetler şehirlerde kurulmuş ve gelişmiş, medeniyetlerin çöküşü de şehirlerin gerilemesine paralel bir çizgi takip etmiştir. Medeniyet ve şehir arasındaki bu yakın ilişki dolayısıyla, medeniyetler, şehir ile özdeşleştirilmiştir¹. Osmanlı Sultanı II. Mehmed'in (1451-1481), İstanbul'un fethini "gazay-ı asgar" olarak niteleyip, "gazay-ı ekber" in şehrin imarı ile yeni başladığını belirtmesi ve hemen ardından İstanbul ile birlikte Anadolu ve Balkanlar'da şehirlerin gelişmesi ve yayılması için gerekli düzenlemelere başlanması, ancak medeniyetlerin yükselişi ile şehirlerin gelişmesi arasındaki sıkı ilişkinin iyi kavranmış olmasıyla açıklanabilir². İstanbul'un fethi ile Os-

¹ Latince'de medeniyet kavramı için kullanılan *civilisation* kelimesi, köken itibarıyla vatandaş (*citizen*) anlamına gelen *civis*'den gelmektedir. Vatandaşlık (*citizenship*) ise, daima, şehir hayatı ile ilişkilendirilmiş ve şehirde yaşayanların hayatlarını iyileştirilmek üzere geliştirilen haklar ve sorumlulukları tanımlamak üzere kullanılmıştır. Eski Fransızca'da vatandaşlığı tarif etmek üzere kullanılan *citizen* terimi ise, direk olarak, *cite-ien* (şehir) kelimesinden gelmektedir. James A. Clapp, *The City, A Dictionary of Quotable Thoughts on Cities and Urban Life*, The Center for Urban Policy Research, Rutgers University, New Jersey 1984, s. xv. Medeniyet ve şehir kavramlarının, Doğu ve Batı kültürlerinde, aynı anlamlara gelmesi, yalnızca bir gerçeğin ifadesidir; o da medeniyetlerin, köylerde değil, şehirlerde kurulup gelişebileceğidir. Tarihte bilinen ilk medeniyetlerin, Mezopotamya'daki şehir devletleri olması bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Şehirlerin kurulması ve yayılmasıyla, insanlar ilkel hayat tarzlarından kurtularak, daha karmaşık ve zengin bir hayat sürmeye başlamıştır. Eskiçağlar'da, Mezopotamya ve Anadolu şehirleri ile başlayan ve Ortaçağlar'da Roma şehirleri ile devam eden insanlığın şehirleşme serüveni günümüzdeki, 10-20 milyon nüfusun bir arada yaşadığı metropollere kadar uzanmaktadır. Çağımızın en büyük sosyologu olarak kabul edilen Max Weber'in Eski ve Ortaçağlar'da Avrupa şehirleri üzerine yaptığı çalışma, medeniyetleri anlayanın, şehirleri ve şehir hayatını çözümlmeden geçişinin bir delili olarak alınabilir: Max Weber, *The City*, İngilizceye terc. ve ed. Don Martindale-Gertrud Neuwirth, The Free Press, New York-Collier-Macmillan Limited, London 1958.

² Fethi müteakiben, İstanbul'u imparatorluğun başkenti yapmak üzere gerekli düzenlemelere derhal başlanmıştır. Bir yandan, İslami geleneğe uygun şekilde şehrin imarı sürdürülürken, diğer yandan da, Osmanlı şehirlerine model oluşturacak etnik-dini kompozisyonu yaratmak üzere, zorunlu nüfus aktarmalarına (sürgün) girişilmiştir. İstanbul'da mekansal ve diğer türlü düzenlemeler hakkında bkz. Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1978, s. 101-116. Halil İnalçık, "İstanbul: an Islamic City", *Essays in Ottoman History*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 247-271. Fatih döneminin tarihçisi olan Tursun Bey'in, İstanbul'un inşası konusunda söyledikleri hakkında bkz. *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Bey*, Rhoads Murphey-Halil İnalçık (ed.), Bibliotheca Islamica, Minneapolis, Chicago 1978, s. 51b-61a. İstanbul'un nüfuslandırılması konusunda İstanbul, Trabzon ve Selanik şehirleri arasında karşılıklı ve eşzamanlı olarak yapılan zorunlu nüfus aktarmalarında, sürgün metodu takip edilmiştir. Üçü de eski Bizans şehri olan bu merkezlerden İstanbul, kısa sürede dünyanın en büyük şehri haline gelirken, diğerleri bölgelerinin

manlı Devleti bir İmparatorluğa dönüşmüştür. Ancak, özelde İstanbul'u, genelde ise, diğer şehirleri geliştirme ve şehirleşmeyi yaygınlaştırma politikası, II. Mehmed döneminde başlatılan, sonraları da devam ettirilen bir süreç olarak benimsenmeseydi, devlet gerçek manada bir İmparatorluk olabilir miydi? Tabii ki, hayır.

Bu cevabın ardında, devletin şehirleri ve şehirleşmeyi teşvik ettiği ve bu amaca yönelik çeşitli politikalar geliştirdiği varsayımı yatmaktadır. Bu varsayım, yalnızca tarafımızdan geliştirilen bir düşünce olmayıp, sanayi öncesi toplumlarda, şehirlerin kurulması ve yayılması için, yalnızca ticaretin yeterli olmadığı, direk veya dolaylı şekilde devletin desteğinin gerektiği tezi ile yakından ilgilidir³. Bu tezden hareketle, örnek durum olarak Karahisar ele alınmakta, fethedildiğinde yalnızca bir kale ve bir grup gayrimüslim nüfustan ibaret, küçük bir kasaba görünümünde olan bu yerleşim biriminin, zaman içinde gelişerek şehir haline gelişini mümkün kılan süreç ve bu süreçte devletin uyguladığı politikalar tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun fetihlerle büyüyen yapıya sahip olması şehirleşme için doğal bir ortam hazırlamakta, fetihler sonucunda idare edilmesi gereken toprakların ve insanların miktarında meydana gelen artış, şehirleşmeyi ihtiyaç haline getirmektedir⁴. Yeni kazanılan toprakları kontrol

önemli merkezleri haline dönüşmüştür. Bu süreci mümkün kılan şartlardan olan ilk dönemdeki nüfus aktarmaları hakkında bkz. Heath W. Lowry, "From Lesser War to the Mightiest War: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. Anthony Bryer-Heath Lowry, Birmingham-Washington, D.C. 1986, s. 323-338.

³ Bunu tezi paylaşan Gideon Sjoberg, daha da genelleştirerek, tarih boyunca şehir merkezlerinin yükselişi ve yaygınlaşmasında, siyasi iktidarın, ticaretten çok daha fazla ve baş rolü oynadığını öne sürmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. *The Preindustrial City, Past and Present*, The Free Press, New York-London 1965, s. 64-77.

⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda mekansal organizasyonun tekâmülünü inceleyen İlhan Tekeli, imparatorluğun fetihlerle genişlemesini "merkez-ön saf/sınır" (center-front) modeli ile açıklamaktadır. Merkez gelişirken çevrenin gerilediğini öne süren gelişme teorilerindeki merkez-çevre (center-periphery) modelinin tersine, bu modelde büyümekte ve gelişmekte olan bir ön saf/sınır mevcuttur. (Bkz. İlhan Tekeli, "Evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire and Turkish Republic", *From Medina to Metropolis, Heritage and Challenge in the Near Eastern City*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1973, s. 245-246.) Merkez-çevre modelini benimseyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesini bu model ile açıklayan bazı araştırmacılar, Osmanlı döneminde İstanbul ve Anadolu'da şehirlerin geliştiği, fakat bunun İmparatorluğun diğer kesimlerinin (periferinin), özellikle de Arap şehirlerinin gerilemesi pahasına gerçekleştiği görüşündedir (Bu konuda bkz. Paul Bairoch, *Cities and Economic Development, From the Dawn of History to the Present*, University of Chicago Press, Chicago 1988, s. 378-380; Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Halil Berktaş, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995). Buna karşılık bazı araştırmacılar ise, ileri sürülen bu görüşlerin aksine, Osmanlı döneminde İstanbul merkezli ticaret ağı içinde bahis konusu bölgede önemli ölçüde bir şehirleşme görüldüğü, hem bu bölgedeki hem de Akdenizdeki ticari hayatın oldukça canlandığı ve geliştiğini belirtmektedirler (Bkz. B. Masters, *The Origins of Economic Dominance in the Middle East, Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1606-1750*, New York 1988).

etmek üzere, çeşitli düzenlemelerin yapılması, idarî ve askerî merkezlerin kurulması gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyanın Eskiçağlar'dan beri yoğun halde şehirleşen sahalarını kaplaması, bu türden yeni kurulacak merkezler için Osmanlı idarecilerine hazır bir zemin sunmuştur⁵. Bu yerleşim birimleri tüccar, zanaatkâr vs. gibi ziraatla uğraşmayan nüfus gruplarının da gelmesiyle, kısa sürede şehire dönüşmektedir. Bu durumun en açıklayıcı örneği olan Karahisar, aşağıda ayrıntılarıyla incelenecektir.

Belli coğrafi özellikler, ekonomik faaliyetler ve toprak tasarruf şekillerine sahip olan Karahisar ve çevresi, tutarlı ve birbirleriyle bağlantılı dahili özellikleri ile bir ünite teşkil etmektedir. Bu üniteyi etrafındaki sahalardan ayıran nitelikleri, ona "bölge" karakterini kazandırmakta ve Osmanlı idarî taksimatında "sancak" olarak yerini almasını sağlamaktadır: Karahisar-ı Şarki Sancağı. Bölgenin/Sancağın ortasında yer alan ve her yönden yaklaşık eşit mesafede ulaşılabilen Karahisar, feth edildiği yıllardan itibaren bölgenin idare merkezi olma rolünü üstlenmiştir. Tüm bölgeye sağladığı idarî ve sosyal hizmetlerin yanı sıra, bölgesel ticaretin de merkezidir. Bölgelerarası ticaret yoluyla da, bölgeyi dış dünyaya bağlamaktadır. Bütün bu özellikleri Karahisar'ı, XV. ve XVI. yüzyıl Anadolu şehirlerinin tipik bir temsilcisi konumuna getirmektedir. Karahisar'ın incelenmesi, Anadolu şehirlerinin müşterek özellikleri hakkında fikir verirken, elde edilen bilgileri genelleme şansını da doğmaktadır.

⁵ Dünyadaki ilk medeniyetlerin, Mezopotamya ve Anadolu'da kurulan şehir devletleri olduğu bilinmektedir. Bunu Mısır ve ardından Ortaçağlar'da Roma şehirleri takip etmiştir. Eski ve Ortaçağlar'daki şehirler ve medeniyetler konusunda ayrıntılı bilgi için takip eden eserlere bkz. Mason Hammod, *City in the Ancient World*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1972; Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Its Transformations and Its Prospects*, Harcourt Brace and World Inc., A Harbinger Book, New York 1961. Eski dönemlerden itibaren Ortadoğu'da meydana gelen şehirleşme sürecinin, bölgenin coğrafyası ile bağlantılı olarak incelenmesi hakkında bkz. Malcom J. Wagstaff, *The Evolution of the Middle Eastern Landscapes, An Outline to A.D. 1840*, London 1985. Anadolu, Mezopotamya, Ortadoğu ve Balkanlar'ı içine alan Osmanlı İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu ile yaklaşık aynı sahaları kaplamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Eskiçağlar'dan beri dünyanın yoğun halde şehirleşen bölgesinde kurulduğunu gösteren bu durum, Osmanlılar'a, üzerinde gelişmeler yapabilecekleri hazır bir şehir kültürü mirası bırakmıştır. Bu noktaya dikkati çeken ve Osmanlı yayılımının en hızlı şekilde gerçekleştiği dönemi, aşağı yukarı aynı dönemlere rastlayan Avrupa kolonizasyonu ile karşılaştıran Bairoch, Avrupalılar tarafından yeni kurulan şehirlerin genelde, şehirleşmenin seyrek olduğu sahalarda yer alırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse tamamıyla eski dönemlerden beri yoğun olarak şehirleşen bölgeleri kapladığını belirtmektedir (Bkz. Bairoch, *Cities and Economic Development*, s. 381).

Esas konuya geçmeden önce, metodolojik bir not düşmekte fayda görülmektedir. Tahrir defterleri, şehir hayatı ve tarihinin çalışılması için araştırmacılara gerekli pek çok veriyi sunan önemli kaynaklardır. Ancak, bu konuda tahrirlerden yeterince istifade edildiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bunun yerine genellikle şer'îye sicilleri tercih edilmektedir. Sicillerdeki bilgiler araştırmacılara, şehir kurumları ve işleyişini canlı bir şekilde gözlemlene fırsatı vermektedir. Siciller, kadının müdahalesini veya marifetini gerektiren durumlarda tutulan kayıtlardır. Diğer bir ifadeyle siciller, sıra dışı ve olağanüstü durumlar lehine önyargılıdır. Sıradan ve olağan durumları yakalamak pek mümkün olmamaktadır. Tahrirler ise, tahrir esnasındaki mevcut durumu yansıtmaması nedeniyle, sıradan günlük hayatı incelemeyi daha kolaylaştırmaktadır. Tabii ki, tahrirlerin de, sağladıkları veri konusunda sınırlamaları mevcuttur⁶. Diğer yandan, sicillerin büyük bir kısmının ancak XVII. yüzyıl gibi geç bir dönemden itibaren kullanılabilir olması (Karahisar'ın bu döneme ait sicilleri günümüze ulaşmamıştır), önceki dönemler için tahrirlere müracaatı gerekli kılmaktadır.

Gerçekte, şehirler ve şehir hayatı konusunda, araştırmacıların kullanımına açık olan tarihî veriler, şu veya bu şekilde eksiktir. Her bir veri türü, şehir hayatının yalnızca bir yönünü aydınlatmakta, diğer yönlerini ise ihmal etmektedir. Bu durumda çözüm, retrospektif metodu takip ederek, günümüz toplumlarını çözümlenmek üzere geliştirilen sosyal bilim kavramlarını, geçmiş toplumları anlamak üzere kullanmak olmaktadır. Geçmiş anlamak ve yorumlamak üzere günümüz toplumlarına ait bilgileri değerlendirerek bunları geçmişe yansıtmak, tarihî çalışmalarda veri azlığı veya bazı durumlarda yokluğu halinde takip edilen bir metottur⁷. Bu çalışmada da, bahsedilen metot takip edilmektedir.

ŞEHİRLEŞMENİN ÖN ŞARTLARI VE KARAHİSAR

Şehirlerin kurulması ve gelişmesinin mümkün olabilmesi için bazı asgari şartların mevcudiyeti gerekmektedir: Bunlar 1) müsait bir çevre, 2) ziraî ve ziraat dışı faaliyetler için dönemin şartları ölçüsünde yeterince gelişmiş tek-

⁶ Tahrir defterleri ve tahrir çalışmalarının, şehirleşme dahil, Osmanlı tarihinin çeşitli konularının çalışılmasına getirdiği yaklaşımlar konusunda bkz. Fatma Acun, "Osmanlı Tarihinin Genişleyen Sınırları: Defteroloji", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 1(2000), s. 319-332.

⁷ Sanayi öncesi dönemin şehirlerinin genel karakterini incelediği eserinde Sjoberg, bu döneme ait veri ve bilgi yetersizliği karşısında, günümüze yakın ve hakkında veri mevcut olan feodal toplumlar ve şehirlere ait bilgileri, eski dönemlere yansıtma yoluna gitmiştir. Bu konu ve ilgili problemleri hakkında bkz. Sjoberg, *Preindustrial City*, s. 18-22.

noloji, 3) karmaşık sosyal organizasyon ve bunun da ötesinde iyi gelişmiş bir devlet yapısı olarak üç madde halinde özetlenebilir⁸. İnsanlığın sanayileşme tecrübesini henüz yaşamadığı Eski ve Ortaçağ'larda, şehir hayatının gelişmesinin gereklerinden olan bu ön şartların tamamının, değişik düzeylerde de olsa yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu şartların Karahisar kasabasında mevcudiyeti ve daha başka özel ne gibi şartların bulunduğu aşağıda incelenmektedir.

Şehirleşmenin ilk ön şartı olan müsait çevre ile başlıca verimli arazi, uygun iklim şartları ve su kaynağının varlığı kastedilmektedir. Tarihteki ilk şehirlerin nehir boylarındaki verimli arazilerde kurulmuş olması tesadüf değildir. Osmanlı dönemi Anadolu şehirlerinin büyük bir kısmının ırmak boylarına kümelendiği bilinmektedir⁹. Ziraata uygun verimli bir çevre, çok miktarda nüfusu besleyecek ürün yetiştirilmesini mümkün kılmaktadır. Ziraî teknolojinin günümüz standartlarına kıyasen fazla gelişmediği sanayi öncesi dönemde, toprağın verimliliği ve su kaynağının bolluğu, ziraatla uğraşmayan nüfusun beslenmesi için daha da önemli olmaktadır. Çevre ile ilgili diğer bir faktör de, ulaşım imkanlarıdır. İnsanların ulaşımını ve eşyaların taşınmasını kolaylaştıran çevre şartları, çok sayıda ve çeşitli gruplardan insanı çekmede önemli faktör olmaktadır.

Bu ön şartlar Karahisar'daki mevcut durumla karşılaştırıldığında, şöyle bir manzara ortaya çıkmaktadır. Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın merkezinde yer alan Karahisar kasabası, Yeşil Irmak'ın (bölgedeki adı Kelkit Irmağı'dır) aşağı yatağında, Doğu Karadeniz dağ sırasının iç kesimlerinde, ortalama yüksekliği 1450 metre olan geniş bir plato üzerinde kurulmuştur. Kasaba, üç taraftan dağlarla çevrilidir ve yalnızca güneyde Kelkit Vadisi'ne çıkış vardır. Şehre adını veren kale, doğuda bazalt (siyah mermer) bir kayanın üzerinde

⁸ Sjoberg, *Preindustrial City*, s. 27-31.

⁹ Osmanlı dönemi Anadolu şehirleri konusundaki abidevi eserinin girişinde şehirlerin dağılım modellerini inceleyen Suraiya Faroqhi, 400'ün üzerinde vergi nüfusuna ve markete sahip şehirleri haritaya yerleştirdiğinde, bu şehirlerin ırmak kenarlarına daha yoğun halde kümelenmiş olduğunu söylemektedir. Ayrıca, Kızılırmak ve Yeşilirmak arasındaki bölgelerin daha bol su kaynaklarına sahip olması nedeniyle orta ölçekli şehirlerin arasındaki mesafenin, Anadolu'nun diğer bölgelerine göre daha az olduğunu, diğer bir ifadeyle bu bölgenin daha yoğun halde şehirleştiğini söylemektedir. (Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s. 12-14). Bu bağlamda Karahisar'ın da bu bölgede bulunduğu dikkati çekmek gerekir.

bulunmaktadır¹⁰. Bu tür bir çevre, ilk bakışta, bir şehrin gelişmesi için pek müsait görünmemektedir. Sancağın diğer kesimlerinde, Koyluhisar nahiyesi gibi çevre şartları itibarıyla daha müsait yerler mevcuttur. Bölgenin, yükseltisi az, platoları geniş ve iklimi daha elverişli kesiminde yer alan Koyluhisar'da bir de kale bulunmaktadır¹¹. Bölge dahilinde, Karahisar'a alternatif olabilecek özelliklere sahip bir nahiye olan Koyluhisar'ın idarî merkez olarak tercih edilmemesinin nedeni, Karahisar'ın yukarıda bahsedilmeyen bir özelliği ile ilgilidir: O da, Eskiçağlar'dan beri şap üretiminin yapıldığı ve döneminde dünyanın en kaliteli şabının üretildiği madenci köylerin (tahrir defterinde "Şebhane Köyleri" başlığı altında kaydedilmiştir) Karahisar'ın yakınında, hemen kuzeyinde yer almasıdır. Maden ocaklarına yakın olması nedeniyle Karahisar, Eskiçağlar'dan beri iskân edilen bir yerleşim birimidir. Diğer yandan, madenlerin kontrolü, devlet açısından daima hayati öneme sahip olmuştur¹². Kontrol, idarecilerin yakın denetimi ile sağlanabilmekte, bu da ancak, idarecilerin madene en yakın yerleşim birimine, yani Karahisar'a yerleşmeleriyle mümkün olabilmektedir. Bu özellikleri dolayısıyla Karahisar, Osmanlı idarecilerinin bölgeyi idare etmek üzere yerleşebilecekleri uygun bir merkez olarak ön plana çıkmaktadır.

Şehirleşmenin ikinci ön şartı olan ziraî ve ziraat dışı faaliyetlerin yeterince gelişmiş teknoloji ile yürütülmesi konusunda defterlerdeki mevcut veriler, doğrudan ve ayrıntılı bilgi sağlamamaktadır. Ziraat konusunda, Karahisar'da kullanılan teknoloji bir yana, Anadolu genelinde tarım teknolojisi ve toprak kullanma usulleri hakkındaki bilgilerimiz henüz yeterli düzeyde değildir. Fakat yine de, defterlerde rastlanan ürünlerin çeşitliliği ve üretimin kapasitesine dair rakamlardan, ziraî teknolojinin dönemin şartları düzeyinde olduğu tahmin edilebilir. Ziraat dışı teknolojinin varlığını ise, yine

¹⁰ Karahisar'ın fizikî özellikleri ve tarihî hakkında geniş bilgi için takip eden eserlere bakılabilir: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1890, s. 755 v.d.; Hasan Tahsin Okutan, *Şebinkarahisar*, Giresun 1948; Besim Darkot, "Karahisar", *İslam Ansiklopedisi*, VI, s. 280-282; J.H. Mordtmann, "Kara Hisar", *The Encyclopedia of Islam*, new edition, IV, s. 578-579; Anthony Brayer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of Pontos*, Dumbarton Oaks Series, Twenty, Washington D.C. 1985, s. 145-151; Henry Suter, "Notes on a Journey from Erz-Rum to Trebizond by way of Shebb-khaneh, Karahisar, Sivas, Tokat and Samsun in October 1838 by Henry Suter, her Majesty's vice Consular of Trebizond", *Journal of the Royal Geographical Society*, X (1941), s. 435-436.

¹¹ Koyluhisar da Eskiçağlar'dan beri önemli bir yerleşim birimi olmuştur. Bkz. Bryer-Winfield, *The Byzantine Monuments*, s. 118.

¹² Osmanlı İmparatorluğu'nda madenler ve işletilmesi hakkında bkz. Rohads Murphey, "Ma'adin", *Encyclopedia of Islam*, new edition, s. 973-985.

defterlerden dolayı yolla edinilen bilgilerden, ki bunlar vergilendirilen faaliyetlerdir, tespit etmek mümkün olmaktadır. Mum yapımı ve kumaş boyama endüstrileri, ilk dönemde bölgedeki teknolojinin belli bir düzeyde olduğunu göstermektedir¹³. Şap madeninin çıkarılması ve işlenmesini konu alan şap endüstrisi de, Karahisar'da ziraat dışı teknolojinin varlığını gösteren delillerdendir. Bu türden belli düzeyde bilgi ve uzmanlık isteyen faaliyetler, şehir hayatı sürenlerin uğraşları arasında yer almaktadır. Sanayi öncesi toplumlarda, şehir nüfusunun bir bölümünün ziraatla uğraştığı düşünülürse-bu Karahisar için de geçerlidir-ziraat dışı faaliyetlerle uğraşan ve desteklenmesi gereken nüfusun sayısının azaldığı, dolayısıyla ziraî teknolojinin yükünün nispeten hafiflediği söylenebilir¹⁴.

Üçüncü ön şart olan sosyal organizasyon ise, özellikle ekonomik ve politik sahalarda düzenlemeyi gerektirmektedir. Şehir hayatına geçmeden önce, ekonomik sistemin, mamul eşyaların toplum içerisinde dağıtımını sağlayacak düzeyde gelişmiş olması, bunun da ötesinde ziraî artı ürünün büyük yerleşim birimlerine gelmesi ve burada depolanarak ziraatla uğraşmayan nüfusa dağıtılması mümkün olmalıdır. Ayrıca, belli derecede uzman bilgi ve eğitim gerektiren meslek gruplarının şehir toplumu ile bütünleşmesi ve bütün bunları yönlendirecek ve yönetecek yeterli sosyal güce sahip, küçük bir idareci grubun varlığı gerekmektedir¹⁵.

Karahisar'daki şehir hayatının incelenmesinde esas kaynak olarak kullanılan tahrir defterlerindeki veriler arasında, kasaba dahilinde ve bölgenin nahiyelerinde mamul eşya ve çeşitli malların dolaşımına ve ticaretine işaret eden vergilere rastlanmaktadır. Bu konu, aşağıda, ekonomi ile ilgili kısımda ayrıntılarıyla incelenmektedir. Şehirleşme açısından burada bir noktayı belirtmek yeterli görülmektedir: Karahisar nahiyesinin merkezi olan Karahisar kasabası, aynı zamanda bölgedeki tek nahiye merkezidir. Bölgede 20 kadar nahiye bulunmasına rağmen, bu nahiyelerin hiç birisinin, bir merkez/ *nefse* sahip olmaması, Karahisar'ı bölgesel alışverişin yapıldığı, vergiler yoluyla toplanan ziraî artı ürünün pazara getirilerek satılabileceği yegane yerleşim bi-

¹³ İlgili vergiler "Tamga-i boyahâne ve mum hâne" şeklinde kaydedilmiştir (TT 37, s. 820).

¹⁴ Bu noktaya değinen M. Weber, bazı yerleşim birimlerinin, yalnızca politik-idari anlamda şehir olduklarını, ekonomi söz konusu olduğunda şehir olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmekte ve Ortaçağlar'da nüfusunun %90'ının geçimini ziraatten sağlayan birimlerin, kanunen şehir olarak tanındığına işaret etmektedir (Bkz. Weber, *The City*, s. 74).

¹⁵ Sjoberg, *Preindustrial City*, s. 31.

rimi olarak ön plana çıkarmaktadır¹⁶. Ayrıca, yine defterlerde yeterli bilgi mevcut olmamasına rağmen, civardaki köylerde üretilen şap madeninin bölgeden dışarıya çıkışının, Karahisar'dan veya Karahisar ile bağlantılı olarak gerçekleştiği tahmin edilebilir. Giresun yoluyla başkent İstanbul'a götürüldüğü bilinen madenin bölgeden ihracı, bölgeler arası ticarete girmektedir. Bahsedilen bu faaliyetler, bölge genelinde ve Karahisar özelinde ekonomik sistemin, bölge dahilinde ve haricinde mal ve eşya dolaşımını mümkün kılacak alt yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Politik sahadaki düzenlemeler konusunda ise şunlar söylenebilir: İdareciler ve askerî gruplar, birbirleriyle ve başkentle ulaşım ve iletişimlerini sağlamayı mümkün kılan şehirde yaşamayı tercih ederler. Küçük ve izole konumdaki kırsal yerleşim birimleri bu fonksiyonları yerine getiremezler¹⁷. Bu nedenle idareciler, şehirlerde mekan tutmakta veya mekan tuttıkları yerleşim birimlerinin şehre dönüşmesi için devlet gerekli teşvik ve desteği sağlamaktadır. Karahisar için bu ikinci durumun geçerli olduğu görülmektedir. II. Mehmed, 1476 yılında Karahisar'ı Akkoyunlular'dan aldığı anda, kasaba bir grup gayrimüslim ve kalesinde Müslüman askerlerin yaşadığı yerdir. Fethin hemen ardından Karahisar'a bir kadı tayin edilmiş ve idarî yönden Eyalet-i Rum'daki mirliwa hassına bağlanmıştır¹⁸. Bölgeyi idare etmek üzere bir serasker, bir de zaim görevlendirilmiştir¹⁹. Kasaba hayatında önemli bir yeri olan kalede ne tür düzenlemeler yapıldığına dair defterlerden bilgi edinmek mümkün olmamakla birlikte, Müslüman nüfus arasında tam çiftlik büyüklüğünde arazi parçası-kasabadaki Müslim ve gayrimüslimler arasında bu kadar büyük toprak parçası tasarruf eden başka şahıs mevcut değildir-tasarruf eden bir kethüdaya-kale kethüdası-rastlanması, güvenlik ve idare ile ilgili diğer

¹⁶ İlgili tahrir defterlerinin hiç birinde, Karahisar haricinde merkez/nefs karakterinde olan (bununla merkezinde yerleşik nüfusu bulunan yerleşim birimleri/nahiye, kaza vs. kastedilmektedir) bir nahiyeye rastlanmamaktadır. Deftere kaydedilmiş olmamasına rağmen, oldukça geniş bir bölgeyi içine alan Karahisar Sancağı'nın özellikle Karahisar'dan uzak kesimlerde yer alan nahiyelerinde bazı büyük köylerin merkez görevini üstlenmiş olması ihtimal dahilindedir.

¹⁷ Sjöberg, *Preindustrial City*, s. 70-71.

¹⁸ Fetihden yaklaşık on yıl sonra düzenlenen 1485 tarihli Tahrir Defteri'nde (TT 37) bu gelişmeleri takip etmek mümkündür. TT 37, s. 828'de, Mevlana Seydi Sadreddin adlı bir kadıya tahsis edilen umar kaydı görülmektedir. Aynı defterde, "Nâhiye-i Karahisar; Nefs-i Kasaba-ı Ke-funiye Hâssa-i Mirlivâ" kaydına da rastlanmaktadır (bkz. s. 818).

¹⁹ Bkz. Fatma Acun, *Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarki (1485-1569): An Analysis Based on Tahrir Defters*, University of Birmingham, Centre for Byzantine Ottoman and Modern Greek Studies, Basılmamış Doktora Tezi, Birmingham 1993, s. 33.

konularda gerekli düzenlemelerin yapıldığını ve ilgili görevlilerin tayin edildiğini göstermektedir²⁰. Bu görevliler de idareci grup arasına dahil edilebilir. İlk dönemde gerçekleştirilen bu girişimler, bölgenin idaresi ve güvenliğinden sorumlu ve merkezde yaşayan idareci elit grup oluşturma çabaları olarak değerlendirilebilir.

İlk dönemde, şehirlerde nüfusun organizasyonunu yansıtan mahalleler henüz kurulmamıştır. Kasaba nüfusu, Muslim ve gayrimüslim olarak iki cemaat halinde düzenlenmiştir. Kasabada, yukarıda bahsedilen mum yapımı ve boyacılık gibi uzmanlık isteyen faaliyetleri yürüten kişi ve grupların bulunduğu muhakkaktır. Eğitim ve uzmanlık gerektiren mesleklere sahip şahıslar bunlar daha çok dinle ilgili imam, hatib, hafız, mülazım vs.dir-da kasaba nüfusu arasında yer almaktadır. Civardaki şap madeninde çalışan ve kendi köylerinde yaşayan madenciler de, kasaba nüfusuna dahil olmamakla birlikte, bu nüfusun uzantısı olarak kabul edilebilir. Böylece, değişik etnik köken, din ve meslek gruplarından gelen insanların, şehir nüfusunun nüvesini oluşturacak şekilde Karahisar kasabasında bir araya geldiği görülmektedir.

Şehirlerin gelişmesi ile ilgili olarak yalnızca İslam şehirlerine ait bir özelliği de, gerekli bir koşul olarak belirtmek gerekmektedir: O da, camilerin varlığıdır. İslam toplumlarında, genelde mescitsiz köy olmadığı gibi, camisiz şehir de bulunmamaktadır. II. Mehmed'in fethin hemen ardından kendi adına Karahisar'da bir cami yaptırması ile tipik bir İslam şehrinde bulunması gereken özellikler tamamlanmış olmaktadır²¹.

²⁰ TT37, s. 818. Şehirlerin güvenliğinin sağlanması ve çeşitli tehlikelerden korunması konusunda kaleler önemli görevler üstlenmektedir. Ayrıca, kaleler, çeşitli resmî belgeler, devlete ait eşya ve paralar ile tüccarların kıymetli mallarının saklandığı yerlerdir. Bu hizmetlerin yerine getirilebilmesi için kaleye bir dizdar, onun yardımcısı olarak bir kethüda ve yeterli miktarda kale erleri tayin edilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları:1, Ankara 1995, s. 77-80.

²¹ Bu hususla ilgili TT 37, s. 820'deki kayıt şöyledir: "Mülazımân-ı câmi' der nefsi-ı Kebfiye kadimlik yurtlarıyla". Görüldüğü üzere, bu kayıt yalnızca kasabada bir câmi olduğuna işaret etmektedir. II. Mehmed tarafından Karahisar'da bir cami yaptırıldığına dair bilgi ise, 1569 tarihli TT 478, s. 162'de yer alan bir kayıta bulunmaktadır. Bu kayıt, malikane hissesi, Hayyat Abdal zaviyesine mülk olarak vakfedilen bir çiftlikle ilgilidir. Kayda göre, tahrir esnasında malikane hissesini tasarruf edecek Hayyat Abdal ailesinden kimsenin hayatta kalmadığı tespit edilince, malikane hissesinin geliri, II. Mehmed tarafından Karahisar'da yaptırılan câmiye aktarılmıştır. Ş. Sami de, Karahisar'da II. Mehmed tarafından yaptırılan bir cami bulunduğundan bahsetmektedir (Bkz. Ş. Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, V, İstanbul 1314, s. 3625).

Şehirlerin kurulması için gerekli ön şartlar karşısında Karahisar'ın sahip olduğu niteliklerin incelenmesinin ardından, mevcut durum ve geleceğe yönelik olarak şunlar söylenebilir: Öncelikle, şehir hayatının gelişmesi için Karahisar'daki çevre şartlarının fazla müsait olmamasına rağmen, yakın çevredeki şartların-şap madeni kastediliyor-müsait olduğu görülmektedir. Teknolojinin gelişmişliği konusunda bilgilerimiz yeterli olmamakla birlikte, ziraatla uğraşmayan nüfusu besleyecek düzeyde bir teknolojinin varlığından bahsedilebilir. Karahisar'ın zaman içerisinde gelişerek, gerçek anlamda bir şehre dönüşmesi için, devlet tarafından ilk dönemde üst düzeyde gerekli düzenlemelerde bulunulmuştur. Bu düzenlemeler, Karahisar'ın Osmanlılar tarafından ileride bölgenin idare merkezi yapılmak üzere tercih edildiğini akla getirmektedir. Karahisar'ın gelişmesi yönünde atılan ilk adımlar olarak kabul edilebilecek bu düzenlemelerle yetinilmemiş, zaman içerisinde devlet tarafından Karahisar özelinde ve bölge genelinde bir dizi girişim ve teşviklerde bulunulmuştur. Bunlar idarî, sosyal ve ekonomik sahalarda olmak üzere aşağıda sırasıyla ele alınmaktadır.

İDARÎ DÜZENLEMELER VE DEVLET

İdarî sahada Karahisar'da yapılan düzenlemeleri, daha geniş bağlamda bölge genelinde yapılan düzenlemeler ile birlikte değerlendirmek uygun görünmektedir. Bu tür bir değerlendirme, şehirlerin çalışılması konusunda benimsenen bir yaklaşımla yakından ilgilidir. Bu yaklaşıma göre şehirler, içinde yer aldıkları idarî ve ekonomik yönlerden kontrol ettikleri daha geniş çevre ile birlikte ve bağlantılı şekilde değerlendirilmektedir. İncelenilen bölgede, sancak merkezi ve sancağa karşılık gelen şehir ve çevresinin/hinterlandının birbiriyle bağlantılı olarak çalışılması, konunun dinamik bir yapıda ele alınmasını sağlarken, aynı zamanda şehirleşme sürecinde meydana gelen gelişmeleri daha geniş bağlamda görme fırsatını vermektedir²².

²² Çevreci/ekolojik diye adlandırılan bu yaklaşımı benimseyen bazı şehir teorisyenleri, konuyu daha da ileri götürerek, şehirlerin izole bir halde var olamayacakları, kendi kendilerine gelişemeyecekleri, hatta şehirde yapılacak işlerin daha geniş çevreleri/hinterlandı tarafından belirlendiği görüşündedir. Bu konuda bkz. Nathan Keyfitz, "Political-Economic Aspects of Urbanization in South and Southeast Asia", *The Study of Urbanization*, ed. Philip M. Hauser-Leo F. Schorne, John Wiley&Sons Inc., New York-London Sydney 1967, s. 267-269. Karahisar'ın, Karahisar-ı Şarki Sancağı'ndaki yegane merkez/*nefs* olması, diğer bir ifadeyle sancakta başka bir *nefs* bulunmaması, bölgedeki yerleşim birimlerini, şehirle ilgili ihtiyaçlarını karşılama konusunda Karahisar'a bağımlı kullmaktadır. Aynı şekilde, Karahisar'da da, ihtiyaçlarını karşıladığı çevreye karşı bağımlılık gelişmektedir. Karşılıklı olduğu görülen bu bağımlılık, merkez ve çevrenin birlikte ve dinamik şekilde çalışılmasını öneren yaklaşımı benimsemeyi gerektirmektedir.

Konuyla ilgili olarak öncelikle Osmanlılar'ın bölgeye ilk geldiklerinde, Beylikler döneminden kalma, iskân birimi olarak yalnızca köylerden meydana gelen ve idarî birim olarak yalnızca nahiyelerden oluşan, oldukça gevşek bir yapı ile karşılaştıklarını belirtmek gerekmektedir. Bu yapı üzerinde gerçekleştirilen düzenlemeleri, bölgeye ait tahrir defterlerinde takip etmek mümkündür. 1485 tarihli ilk tahrirde (TT 37) görüldüğü üzere, bölgedeki nahiyeler arasından sadece Karahisar ve Koyluhisar, birbirinden bağımsız olarak Rum Eyaleti'ne bağlanırken, geri kalan nahiyeler de, coğrafi yakınlıklarına göre bu nahiyelerden birine dahil edilmiştir. Yapılan bu düzenlemenin sonucunda Karahisar 14, Koyluhisar ise, yalnızca 6 nahiyeye sahip olmuştur²³. İlk dönemde, bölgenin idari taksimatında kullanılan esas birim nahiyedir. Klasik Osmanlı idare sisteminin esas ünitesini teşkil eden kaza, ilk dönemde henüz mevcut değildir. Ancak, bu durum bölgede kadı olmadığı anlamına gelmemektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere bölgeye Mevlana Seydi Sadreddin adlı bir "kadı"nın tayini yapılmış ve gelir olarak da kendisine bir timar tahsis edilmiştir²⁴.

Öyle görülüyor ki, ilk dönemde nahiyeye ve köyleri kaydetmek yeterli görülmüş, gelirleri toplamak üzere de, *serasker* ve *zaim* tayin edilmiştir. Bu şahıslar, bölgenin idarecileri konumundadır. İlk dönemde, pratik ihtiyaçlara cevap vermesi dolayısıyla bölgenin *seraskerlik* ve *zemet* gibi birimler etrafında düzenlenmesi uygun görülmüştür²⁵. Selçuklu dönemine ait bu yapılar (*serasker/serleşker* ve *zemet*) bölgenin ilk dönemlerdeki idaresinde, Osmanlı öncesi uygulamaların devamını göstermesi bakımından kayda değerdir²⁶.

Bölgenin, belirtilen askerî yapılar etrafında düzenlenmesi, idarî yapıların ikinci planda kalmasına neden olurken, nahiyeler arasında bir hiyerarşi oluşturmaya ihtiyaç duyulmamıştır. Bu dönemde Karahisar'ın henüz devlet tarafından bölgenin idare merkezi olarak belirlenmediği görülmektedir.

²³ Karahisar'a bağlı nahiyeler Emlak, Kösî, Alucara ve Tuzeri, Menteşe, Güdül, Gavezit, Gezenger, Mindavel, Kovana, Serin, Menkufe, Eliği, Suşehri ve Akşehirabad; Koyluhisar'a bağlı nahiyeler ise Hasangeriş, Firuz, Şahneçimeni, Sisorta, Naıblü ve Yemlü'dür (Bkz. Acun, *Ottoman Administration*, s. 33).

²⁴ Bkz. yukarıda dipnot 18.

²⁵ Tayyib Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rüm", *Vakıflar Dergisi*, VI(1965), s. 53-54.

²⁶ Selçuklu dönemindeki idarî düzeni ve kurumlar hakkında geniş bilgi için bkz. Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler", *Vakıflar Dergisi*, XIX (1985), s. 49-60. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.

Başlangıçtaki düzenlemeler, devletin önceliği, bölgenin güvenliğinin sağlanmasına verdiği düşündürmektedir. Güvenli ve istikrarlı bir ortamın sağlanmasının, ekonomik ve sosyal gelişmenin ön şartı olduğu malumdur.

Fetih yıllarının ardından geçen uzun süre sonunda, XVI. yüzyılın ilk yarısında (1520-1523) bölgede, klâsik Osmanlı idare düzeni olan *kaza* sisteminin kurulduğu görülmektedir²⁷. İlgili tahrirde bölge, "*Kazâ'-ı Karahisar-ı Şarkî*" başlığı altında kaydedilmiştir²⁸. "*Hâshâ'-i Mirlivâ-i Karahisar-ı Şarkî*" kaydı da, bölgenin tamamının "*livâ*" olarak düzenlendiğini göstermektedir²⁹. Bu dönemde bölge halen Rum Eyaleti'ne bağlı bulunmaktadır³⁰. Döneme dair bilgileri ihtiva eden tahrir defterinin (TT 387), umar dağılımına göre düzenlenen icmal türü olması nedeniyle, bölgenin idarî yapılanması hakkında verilenlerin haricinde ayrıntılı bilgi içermemektedir. Yine de, bu sınırlı bilgilerden Karahisar'ın kazâ, dolayısıyla da bölgenin merkezi statüsüne kavuşmuş olduğu sunucunu çıkarmak mümkündür. Bunun çalışmamız açısından önemi ise, Karahisar'ın devlet tarafından şehir statüsünde bir yerleşim birimi olarak kabul edilmesidir. Devlet tarafından Karahisar'a tanınan bu statü, ağırlıklı olarak bölgenin idaresi dolayısıyladır. Oldukça fazla sayıda (20) nahiyeden oluşan geniş bir sahanın, zaim ve seraskerler yoluyla ve uzaktaki bir eyalete bağlı halde idaresinin etkin bir idare şekli olmadığını, bu döneme gelindiğinde farkına varılmış olsa gerektir. Bu nedenle, bölge içinde düzenlemeler yapılarak, bölgenin merkezinde bulunan ve ilk dönemden beri bazı özellikleri ile diğer nahiyeler arasında yükselen Karahisar, devlet tarafından, idare merkezi olarak tercih edilmiştir. Bu tür bir tercih, Karahisar'ın idarî özelliklerini ön plana getirmektedir. Diğer bir ifadeyle Karahisar, idarî-askerî şehirdir³¹. Bölgede, kısmen de olsa şehir özelliklerine sahip başka bir nahiyeye merkezinin/ *nefs* bulunmaması, Karahisar'a başka fonksiyonlar da yüklemektedir. Bunlara yeri geldikçe değinilecektir.

²⁷ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Karahisar'dan bahsederken, Selim Han (Yavuz Sultan Selim, 1512-1520) zamanında tahrir edilerek sancak beyi tahu olduğunu bildirmektedir (Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, İstanbul 1314, s. 384). 1520-1523 tarihli tahrir defterindeki bilgilerle de teyit edildiği üzere bu, bölgede liva-kaza sisteminin kurulması anlamına gelmektedir.

²⁸ TT 387, s. 574.

²⁹ TT 387, s. 574.

³⁰ TT 387, s. 576.

³¹ Ortaçağ şehirlerini inceleyen araştırmacılar, fonksiyonlarına göre şehirleri takip eden kategorilere ayırmışlardır: siyasi (idarî ve askerî), ekonomik, ilmi ve dinî. Bu kategorilerdeki şehirler ve örnekleri için bkz. Sjöberg, *Preindustrial City*, s. 87-91.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru bölgede idarî taksimat konusunda bazı yeniden yapılanmalara gidildiği görülmektedir. 1547 tarihli ve Kanuni Sultan Süleyman döneminin (1520-1566) ortalarına rastlayan üçüncü tahrir defterinde, çok iyi düzenlenmiş bir Osmanlı idari yapısı ortaya çıkmaktadır. Defterin baş kısmında bölge, "*Livâ-i Karahisar-ı Şarkî* olarak kaydedilmiştir³². Bu dönemde Karahisar-ı Şarkî, aynı adla anılan livânın merkez kazasıdır. Bölgenin idarî yönden diğer bir odak noktasını oluşturan Koyluhisar ve nahiyeleri de, kaza birimi etrafında düzenlenerek Karahisar'a bağlanmıştır. Nefs-i Koyluhisar ise, civarındaki köylerle birlikte, nahiyeye-i Koyluhisar'ı teşkil etmiştir. Klâsik Osmanlı düzenine göre şekillenen idarî yapı, sonuncu tahrirde de aynen muhafaza edilmiştir. Bu defa, Karahisar-ı Şarkî'nin, Arz-ı Rum Beylerbeyliği'ne bağlı olduğu belirtilmiştir³³. Bu tahrirde, "*Kazâ'ı Karahisar-ı Şarkî, nâm-ı diğer Karahisar-ı Hasan Dırazi*" şeklinde bir kayda rastlanmaktadır³⁴. Farsça'da uzun anlamına gelen Dıraz ile, bölgenin önceki idarecisi ve Akkoyunlu lideri olan Uzun Hasan'ın kastedildiği açıktır³⁵.

³² TT 255, s. 2. XVI. yüzyıl başlarında Karahisar Livâsı'nın Rum Eyaleti'ne bağlı olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Daha sonra Erzurum Eyaleti'nin kurulmasıyla buraya transfer edilmiştir. Fakat kesin tarih bilinmemektedir. Erzurum Eyaleti'nin, Kanuni'nin Bağdat Seferi (1535) sırasında kurulmuş olması, Karahisar Livâsı'nın bu tarihler civarında Erzurum Eyaleti'ne bağlandığını düşündürülebilir. Erzurum Eyaleti'nin ihdas edilmesinin sebebi, Gökbilgin'e göre, Trabzon ve Malatya'nın dahil edilmesiyle, Rum Eyaleti'nin haddinden büyük hale gelmesi, dolayısıyla idaresinin güçleşmesidir. Bu sebeple, yeni düzenlemeler yapılarak, Malatya ve civarı yeni ihdas edilen Dulkadir Eyaleti'ne, Karahisar ise, Kemah ve Bayburt'u kapsayan Erzurum Eyaleti'ne dahil edilmiştir. Trabzon ve civarı ise, müstakil bir eyaleti teşkil etmiştir (Bkz. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livâsı ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI/102(1962), s. 293-294; Tayyib Gökbilgin, "Eyalet-i Rum", s. 52). Diğer yandan Suraiya Faroqhi de, Kanuni Süleyman döneminin başlarında, Karahisar'ın Erzurum Eyaleti'ne bağlandığını belirtmekte, fakat kesin bir tarih vermemektedir. Bkz. "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", *Middle East Studies*, 15(1979), s. 328-329.

³³ TT 478, s. 2. Tahrir defterinden kısa bir süre sonra düzenlenen 1550-1551 (H. 957-958) tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde de Karahisar-ı Şarkî Livâsı'nın, Arz-ı Rum Vilayeti'ne tabi olduğu görülmektedir. Bu tarihte bölgedeki sancakbeyi, Sinan Bey adlı bir şahıstır. Bkz. Feridun Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *Belgeler, Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, XIX/ 23 (1998), s. 53-123.

³⁴ TT 478, s. 22.

³⁵ Osmanlı kroniklerinde bu adla zikredilen Akkoyunlu liderinin, aradan yüzyıl gibi uzun bir zaman geçmesine rağmen, bölge ile birlikte anılması ilginç bir durum arz etmektedir. Kroniklerde geçen Hasan Dıraz adı için bkz. Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, yay. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, II. cilt, Ankara 1957, s. 813; Friedrich Giese (ed), *Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade*, Osnabrück, 1972, s. 170-173 ve indeks s. 241.

Bölgenin Osmanlı idaresine geçişinden, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen zaman içinde, ilk dönemdeki kabaca düzenlemelerden, takip eden dönemlerdeki tafsilatlı düzenlemelere doğru bir çizgi takip edildiği görülmektedir. Bu çizginin dönüm noktası ise, bölgede kaza sisteminin yerleştirildiği, dolayısıyla Karahisar'ın idarî şehir statüsünü kazandığı XVI. yüzyılın ilk yarısıdır. İncelenilen dönemde meydana gelen değişimler, aynı zamanda, merkezî hükümetin temsilcileri olan idarî elitin bölgeye gelmesinin aşamalarıdır. İlk dönemde bölgede, padişahın adli yetkilerinin temsilcisi olarak kadı, örfî yetkilerinin temsilcisi olarak da, alt düzeyde serasker ve zaim görülürken, XVI. yüzyıl başında kadıyla birlikte sancakbeyi tayin edilmiştir. Devletin daha üst düzeyde temsili anlamına gelen bu durum, zaman içinde bölgede idarî/askerî bir elit zümrenin oluştuğunu göstermektedir. Bu zümreye, sancakbeyi ve kadı ile birlikte defterlerde kaydı geçmeyen, fakat şehirde var olmaları gereken asayiş ve güvenliği sağlamakla sorumlu subaşı ve ases; kalede dizdar, kethuda ve kale erleri gibi sair devlet görevlileri dahil olmaktadır³⁶. Şehirlerin gelişmesi, büyük ölçüde idareci elitin yerleşmesi ve genişlemesi ile bağlantılıdır³⁷. Şehrin ve bölgenin idaresi ile uğraşmalarının yanı sıra, bu elit zümre, bölgenin ekonomik kaynaklarını da kontrol etmektedir. Bölge genelindeki üretimin vergiler yoluyla toplanması, maden ocağının işletilmesi, hammaddelerin işlenerek mamul eşya haline dönüştürülmesi ve pazarlaması için gerekli düzenlemelerin yapılması, buna dahil olmaktadır. Ayrıca, idareci elit, şehirde yaşayan ve ziraatla uğraşmayan esnaf, zanaatkâr ve ticaret erbabı gibi gruplarla birlikte hinterlandta daha fazla üretim yapılması için uyarıcı rolü oynamaktadır.

SOSYAL DÜZENLEMELER VE DEVLET

Şehir toplumları, yapıları itibarıyla-buna teknolojik, idarî ve sosyal yapılar dahil olmaktadır-kırdan farklılaşmakta, hatta tezat teşkil etmektedir. Bu tezatlığa binaen, iki toplumu-şehir ve kır-ayrı ayrı ele alan açıklama modelleri olduğu gibi, birlikte ve birbiriyle bağlantılı olarak inceleyen modeller de mevcuttur. Bu ikinci modelde, her iki topluluğun birbirinden farklı yapılarla

³⁶ İdarî kadroda yer alan bu türden sivil ve askerî şahıslara, diğer bölgelerde de rastlanmaktadır. Örneğin, 1530 tarihinde, Anadolu Vilayeti'nin şehirlerinde yer alan bu türden şahıslar ve sayıları hakkında bkz. Mehdi İlhan, "The Ottoman Province of Anatolia in 1530: Introducing "438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)" Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livaları", *Al-Manarah*, 3/1 (1996), s. 125-127. Bu türden görevliler ve sorumlulukları hakkında bkz. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 61-89.

³⁷ Sjöberg, *Preindustrial City*, s. 68-69.

sahip olduğu kabul edilmekte, aynı zamanda aralarındaki ilişkilere ağırlık verilerek, şehirlerin izole edilmiş birimler olmadığı, etraflarındaki kır ile birlikte bir bütün teşkil ettiği görüşü savunulmaktadır³⁸. Sanayi öncesi şehirleri tanımadada daha açıklayıcı olan bu ikinci yaklaşım, Karahisar örneğini çalışmak için de uygun görünmektedir.

Farklılık açısından bakıldığında, şehirleri kırdan ayıran en belirgin özellikler büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, heterojen yapıya sahip olmaları ve ziraat dışı alanlara yönelen nüfusu barındırmalarıdır. Yine, kırdan farklı olarak, şehirler iyi tanımlanmış sınıf yapısı ile yaş, cinsiyet ve mesleğe göre belirlenen iş bölümüne sahip yerleşim birimleridir. Şehirlerin tanımlanmasında veya kırdan ayırt edilmesinde kullanılan bu ideal kriterler karşısında, bunlara ulaşmak üzere, devletin takip ettiği politikalar ve gerçekleştirdiği sosyal düzenlemeler aşağıda incelenmektedir.

Osmanlı ülkesinin doğusunda yer alan Karahisar bölgesi, uzun süre uç/sınır olma özelliğini korumuştur. Koyluhisar 1461, Karahisar ise 1476 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Doğusundaki Bayburt'un 1507 ve güneyindeki Kemah'ın 1515 tarihlerinde fethine kadar "sınır bölgesi" olma özelliğini devam ettiren Karahisar, bu tarihten itibaren "iç bölge" haline gelmiştir. İlk dönemlerdeki sınır konumu dolayısıyla Karahisar, doğuya yapılan seferlerde askeri üs olarak kullanılmıştır³⁹. Sınır konumu, bölgenin uzun süre Osmanlı-Akkoyunlu rekabetine sahne olmasına yol açarken, mahallî halkı da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu arada, sınır toplumlarının bir özelliğinden de bahsetmek gerekmektedir: Bunlar entegrasyona açık, hete-

³⁸ Şehir ve kırın birbirinden farklı olduğu görüşü daha çok şehirlerin sosyal yapılarını çalışanlar arasında hakim olurken, birbiriyle bağlantılı bir bütün olduğu görüşü ise şehirlere ekonomik ve ticarî açılarından yaklaşanlar tarafından rağbet görmektedir. Bu ve şehirler konusunda geliştirilen diğer teorik yönlendirmeler konusunda bkz. Sjöberg, *Preindustrial City*, s. 13-18.

³⁹ I. Selim, 1514 tarihinde Çaldıran Muharebesi'nde Şah İsmail'i yendikten sonra, askeri mühimmatı Karahisar-ı Şarkî kalesinde bırakarak, kışı geçirmek üzere Amasya'ya geçmiştir. Ertesi yıl da Kemah Kalesi'ni fethetmiştir. Ardından Karahisar, Bayburt ve yeni alınan Kemah sancaklarının idaresini Bıyıklı Mehmed Paşa'ya vererek, onu "serhaddin muhafazası" ile görevlendirmiştir (İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası 1520-1566*, Ankara 1990, s. 7-8). Bu bilgiler, iç-bölge haline gelmesine rağmen, Karahisar-ı Şarkî'nin hâlâ sınır statüsünde ve dolayısıyla güvenliği öncelikli olarak sağlanması gereken yerlerden olduğunu göstermektedir. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Karahisar ve civar bölgelerdeki faaliyetleri hakkında bkz. Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VI, s. 116-117; Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askerî Faliyetleri", *Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, IX(1988), s. 808-809.

rojen ve yaratıcı toplumlardır⁴⁰. Karahisar-ı Şarkî bölgesi genelinde ve Karahisar özelinde böyle bir toplumla karşı karşıya bulunulduğu öncelikle belirtilmelidir.

İlk tahrirde (TT37), bölgedeki köylerin yaklaşık %38'inin ve mezraaların %45'inin boş veya terkedilmiş (*harab* veya *haricden*) olarak kaydedilmesi, fetih sırasında bölgenin oldukça tahrip olmuş bir manzarasını sunmaktadır⁴¹. Bölgedeki nahiyelerin hemen hemen tümünde değişik derecelerde görülen bu tahribata Karahisar nahiyesinde rastlanmaması dikkat çekicidir⁴². İlk dönemde, "Kasaba-i Kebfuniye" adıyla kaydedilen Karahisar'ın, Müslim ve gayrimüslimlerden meydana gelen heterojen bir nüfus yapısına sahip olduğu görülmektedir. 70 nefer (63 hane, 7 mücerred) Müslim ve 180 nefer (152 hane, 28 mücerred) gayrimüslimden meydana gelen kasaba toplumu, bu dönemde iki ayrı cemaat halinde yaşamaktadır. Toplam 250 haneye varan nüfusu ile bölgedeki en büyük ve yoğun nüfuslu yerleşim birimi burasıdır (Bkz. Tablo 2). Şehirlerin en belirgin özelliklerinden olan meslekî işbölümü hakkında defterlerde veri mevcuttur. Yukarıda, idarî düzenlemelerin ele alındığı kısımda da belirtildiği üzere, ilk dönemde kasabada kadı, serasker, zaim, dizdar, kethüda v.s. gibi kimselerden meydana gelen küçük çekirdek idareci zümre mevcuttur. Müslümanlar arasında *el-muaf* kategorisi altında sıralanmış 16 kişilik bir mülazımân grubu da bulunmaktadır⁴³. Karahisar'daki camide imam, hatib, müezzin v.s. olarak görevlendirilen bu şahıslar arasında bir tane de ahi-zâde görülmektedir. Din ve eğitimle ilgili görevliler arasına dahil edebileceğimiz bu gruba ilaveten üç şahıs da mütekaid sipahi olarak kaydedilmiştir. İdare, din ve eğitim işlerini üstlenen bu şahıslar, kasabadaki elit tabakayı oluşturmaktadır. Kasabayı ve aynı zamanda bölgeyi kontrol eden bu tabaka, kale ve civarına yerleşmiştir. Geriye kalan normal

⁴⁰ Tekeli, "Evolution of Spatial Organization", s. 245-246. Selçukluların Bizans ucunda tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, bu türden yapıya sahip bir toplumdular. Krş. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkley-Los Angeles 1995.

⁴¹ Acun, *Ottoman Administration*, s. 62-63.

⁴² Bu durum, belki de, Karahisar'ın fetih şekli ile ilgilidir. Kemalpaşazade'nin bildirdiğine göre, fazla muharebe yapılmadan, kale komutanı Dara Bey aman dileyerek teslim olmuştur. Kasaba halkını yerinde bırakan Osmanlılar, bin kadar askeri kalede bırakarak bölgeden ayrılmışlardır. Bkz. Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, The Isis Press, İstanbul 1990, s. 217.

⁴³ "El-muaf mülazımân-ı câmi' der nefsi Kebfuniye kadimlik yurtlarıyla", TT37, s. 820.

reaya ise, bu merkezin çevresinde yaşamaktadır⁴⁴. Defterdeki vergilerden anlaşıldığı üzere, normal reaya arasında ticaretle uğraşan şahıslar olduğu gibi, mum yapımı ve kumaş boyacılığı işleriyle uğraşan meslekî profesyoneller de bulunmaktadır. Kalan reaya ise, çift resmi kategorileri dahilinde çift, ekinli, bennâk vs. olarak tasnif edilmiştir. İlk dönemde rastlanan ve Osmanlılar'ın ilk düzenlemelerini yansıtan, nüfusun çeşitli kategorilere göre tasnifi, meslekî iş bölümünün varlığı ve heterojen bir etnik yapıda olması, kasabanın ileride tam teşkilatlı bir şehre dönüşmesi için gerekli sosyal alt yapıya sahip olduğunu göstermektedir⁴⁵.

XVI. yüzyılın ilk yarısında bölgede meydana gelen değişmelere yönelik fazla bilgi mevcut olmaması nedeniyle-bu döneme ait özet bilgi ihtiva eden yalnızca icmal türü defterler günümüze ulaşmıştır-ilk dönemde yapılan düzenlemeleri takip etmek mümkün olmamaktadır. Şu kadarını belirtmekte fayda vardır, nefsi-i Karahisar halkı, halen Müslim ve gayrimüslim cemaatleri halinde yaşamaktadır. Cemaatlerden Müslim nüfus 84 hane 18 mücerrede gayrimüslim nüfus ise 213 hane, 34 mücerrede ulaşmıştır (bkz Tablo 3)⁴⁶. Müslüman cemaatin içinde 16 hanelik bir mülazıman grubu da kaydedilmiştir. Bu grup, Karahisar'da bulunan câmide, Perşembe ve Cuma günlerinde Kur'an okumaları karşılığında tasarruflarındaki bağların ve bahçelerin behre (öşür anlamındadır) ve rüsumu ile avarız vergilerini ödememektedir⁴⁷. Bu dönemde kale görevlilerinin sayısı, 191'i kale erleri olmak üzere toplam 279'dur⁴⁸. Toplam 349 neferden müteşekkil kasaba nüfusuna oldukça yakın olan bu sayı, kasabanın bölgenin güvenliğinin sağlandığı yer olması dolayısıyla, askerî fonksiyonunu ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca kalede, yakınlardaki madenci köylerde çıkarılan şabın depolanıp saklandığını

⁴⁴ Evliya Çelebi, 17. yüzyılda şehirde dokuz mahalle bulunduğunu, bu mahallelerin kale-nin varoşlarında yer aldığını bildirmektedir (Evliya Çelebi, *Aynı eser*, II, s. 82).

⁴⁵ Karahisar'daki nüfus kategorilerinin (vergi ödeyen ve ödemeyenler buna dahildir), diğer bazı Anadolu şehirlerine göre oldukça sade olduğu göze çarpmaktadır. Bu hususla ilgili olarak Anadolu vilayetindeki şehirlerin nüfusu ve nüfus kategorileri arasında mukayeseler için bkz İlhan, "Ottoman Province of Anatolia", s. 132-140.

⁴⁶ TT387, s. 574.

⁴⁷ TT387, s. 575'deki kayıt şöyledir: "Mülazımân-ı câmi' der nefsi-i Kebfuniye, Cuma gün ve Düşenbe gün bir cüz Kur'an tilâvet idüp gâh olur iki cüz olur tasarruflarında olan bağlarının ve bahçelerinin ve yerlerinin behrelerin ve avâızların viregelmemişler, edâ-i hizmet eylemeyenlerin behreleri ve rüsûmları ve avâızları alına".

⁴⁸ TT387, s. 574. İlgili kısımda, kalede bulunan silahlar, zahire v.s. de kaydedilmiştir. Evliya Çelebi, (*Aynı eser*, II, s. 384) kalede yüz elli kadar tümarlı asker olduğunu bildirmektedir. 17. yüzyıl için verilen bu rakamın gerçek olup olmadığını tespit etme imkanına sahip değiliz. Ancak, fethin ardından, Kemalpaşazade'nin bildirdiğine göre, kalede bin kadar asker görevlendirilmiştir (bkz. yukarıda dipnot 42).

da akla getirmektedir⁴⁹. Defterlere fazla yansımamasına rağmen, Karahisar ile civardaki madenci köyler arasında yakın bağlantıların olduğu muhakkaktır. Yine, yakınlardaki köylerden birinin tüm halkı, şehirde bulunan hamam, kale, su yolu ve suyuna hizmete tayin edilmiştir⁵⁰. Şehrin bakımı ve halkına çeşitli hizmetler sunulması için gerekli tedbirlerin alınması anlamına gelen bu durum, aynı zamanda şehir ve çevresi/kır arasındaki yakın ilişkinin örneklerindedir.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru (1546), Karahisar büyük değişikliklere sahne olmaktadır: İlgili tahrir defterinde (TT 255), resm-i çift kategorilerine göre tasnif edilen şehir halkının, mahalleler halinde düzenlendiği görülmektedir. Mahallelerin teşekkülü, daha düzenli bir sosyal hayatın varlığını göstermektedir. İslâm şehirlerinin en önemli özelliği olan etnik ve dinî gruplara göre semtlere ayrılma durumuna Karahisar'da da rastlanmaktadır⁵¹. Bu dönemde, Müslüman nüfus, Balaban ve Hacı Halim adlı iki mahallede yaşarken, gayrimüslim nüfus Suva, Miyane, Güngörmez, Kilise ve Doka adlarındaki beş mahallede sakin bulunmaktadır. Belirgin bir etnik ve dinî ayrımı yansıtan bu ayrı yaşama geleneği, heterojen yapıya sahip şehirlerin özelliğidir. Müslim ve gayrimüslim nüfusun bir arada yaşadığı karışık mahalleler Karahisar'da mevcut değildir⁵².

İlgili kayıtlar incelendiğinde, özellikle Müslüman mahallelerin meydana gelişleri hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır. Hacı Halim mahallesi sakinleri arasında, Hacı Halim oğlu Ahmed ve Ebu'l-Kasım adlarında iki sipahi-zâdeye rastlanmaktadır. Adından ve oğullarının statülerinden anlaşıl-

⁴⁹ Evliya Çelebi, kalenin muhkem bir yer olduğunu, gece ve gündüz muhafızların beklediğini çünkü, Karadeniz'e yakın köylerin halkının, Kazakların korkusundan kıymetli eşyalarını kaleye sakladıklarını anlatmaktadır. Bkz. Evliya Çelebi, *Aynı eser*, II, s. 385.

⁵⁰ TT387, s. 579'daki ilgili kayıt aynen şöyledir: "Karye-i Alt Kebfuniye'de binâ olan hamamın ve şehrin ve kal'anın su yolunun meremmetine ve suyuna hizmet idüp ve bir yarâr atı esbâbi ile sefer vâki' oldukda eşkünci virüp avârız-ı divaniyyeden emînlerdir".

⁵¹ Ayrı yaşama İslâm ve Osmanlı şehirlerinin genel bir karakteristiği olmakla beraber, bu durum şehirdeki etnik ve dinî grupların birbirlerinden tamamen ayrı ve kapalı cemaatler halinde yaşadıkları anlamına gelmemektedir. Bu konu ve Osmanlı şehirlerinde mahallenin fonksiyonu konusunda geniş bilgi için bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV(1984), s. 69-78.

⁵² Genelde, gayrimüslimlerin küçük yerleşim birimlerinde çoğunluğu oluşturdukları, büyük yerleşim birimlerinde (kasaba ve şehirlerde) ayrı mahallelerde yaşadıkları, mahallelerde bir arada yaşamanın ise belirgin bir hayat tarzı olmadığı görülmektedir. Örneğin, Canik Sancağı'nda, elli neferden az nüfusa sahip yerleşim birimlerinde gayrimüslimler çoğunluğu teşkil etmektedirler. Bkz. Mehmet Öz, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 71. Karahisar'a komşu olan Harput Sancağı'nın merkezinde ise, şehirdeki Müslümanlar 14, gayrimüslimler 4 mahallede oturmakta, karışık nüfusun bir arada yaşadığı mahalleler bulunmamaktadır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989, s. 62-63.

diği üzere, Hacı ve sipahi olan Halim adlı bu şahıs etrafında bir mahalle teşekkül etmiştir. Diğer Müslüman mahallesi ise, Balaban adlı mescit çevresinde şekillenmiştir. Mahalle sakinleri arasında Balaban mescidinde görevli bir imam ve iki müezzine rastlanmaktadır. Mahallî halkın camiler veya mescitler etrafında toplanarak buralarda yerleşim birimleri oluşturması, Müslüman toplumlarda görülen genel bir özelliktir⁵³. Gayrimüslim mahallelerinin teşekkülü hakkında fikir yürütmek mümkün olmasa da, konuları hakkında bazı tahminlerde bulunmak mümkün olmaktadır: Mahalle-i Miyane, adından da anlaşılacağı üzere, şehrin ortalarında bir yerde bulunmaktadır. Güngörmez mahallesinin, şehrin güneş almayan tarafında yer aldığı; Kilise mahallesinin ise gayrimüslimlerin ibadet yeri olan kilise etrafında teşekkül ettiği söylenebilir. Suva ve Doka adlı mahalleler hakkında bir tahminde bulunmak şimdilik mümkün görünmemektedir.

Bu dönemde, Hacı Halim mahallesinde 44 hane (bunlardan 6'sı sâdâtdır) ve 5 mücerred, Balaban mahallesinde ise 43 hane ve 4 mücerredden ibaret Müslüman nüfus bulunmaktadır. Bunların haricinde, II. Mehmed ve Yahya Bey camilerine hizmet eden 27 ve 6 kişi olmak üzere toplam 33 kişilik iki mülazıman grubu da mevcuttur. Bu suretle, şehirdeki Müslüman nüfus, 120 hane ve 9 mücerred olmak üzere 129 nefere ulaşmaktadır (bkz Tablo 4). Bu arada, Müslümanlar arasında ön plana çıkan bir özellikten bahsetmek gerekmektedir. Oldukça dikkate değer sayıda şahıs, şehirde bulunan cami, mescit, su yolu v.s. nin bakımı veya çeşitli hizmetlerde bulunmaları karşılığında avarız türü vergilerden muaf tutulmuşlardır⁵⁴. Gayrimüslim mahalleleri nüfus itibarıyla daha kalabalıktır. En büyüğünde 78 (Doka), en küçüğünde 59 (Kilise) neferin yaşadığı mahallelerdeki nüfus 265 hane ve 79 mücerred olmak üzere toplam 344 nefere ulaşmaktadır (bkz. Tablo 4). Müslüman nüfusun üç katına yakın olan bu sayı ile gayrimüslimler, ilk dönemdeki sayıca üstünlüklerini korumaktadır. Gayrimüslim nüfus yakından incelendiğinde, aralarında birbiriyle akraba olan 5 şahsın-bir baba ve dört oğul- Kani Köprüsü'nü tamir etmeleri karşılığında avarız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf tutulduğu görülmektedir. Bunların dışında kalede haddad olarak çalı-

⁵³ Mahallelerin bu şekilde adlandırılması geleneğine Anadolu'nun pek çok yerinde rastlanmaktadır. Örneğin, 1540 tarihinde Diyarbakır şehrindeki mahallelerin tamamının adlarını mescit veya cami adlarından aldığı görülmektedir. Bu konuda bkz. Mehdi İlhan, "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı", *Ziya Gökalp Dergisi*, 62 (1991), s. 53. İbadet yerleri olmalarının yanı sıra cami ve mescitler, merkezden gelen haberlerin duyurulduğu, toplanuların yapıldığı yerlerdir. Cami ve mescitlerin fonksiyonları hakkında geniş bilgi için bkz. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 151. Ayrıca bkz. Oleg Grabar, "The Architecture of the Middle Eastern City from Past to Present: The case of the Mosque", *Middle Eastern Cities*, Ira Lapidus (ed.), University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1969, s. 26-46.

⁵⁴ TT 255, s. 10-11'de ilgili örnekler mevcuttur.

şan iki, madende ve yine Kani köprüsünde görev yapan birer şahıs daha avâ-
rızdan muaf tutulmuşlardır⁵⁵. Gayrimüslimler arasında 5 ve Müslümanlar
arasında mülazımânlarla (bunlar 33 kişidir) birlikte sayıları 65 olan muafklar,
normal şehir nüfusu arasında imtiyazlı grubu teşkil etmektedir (Bkz Tablo
4). Müslüman nüfusa, daha çok da dinî görevleri dolayısıyla bahşedildiği gö-
rülen imtiyazlı statüsü-Müslümanların yaklaşık yarısı bu statüdedir-onları
desteklemek ve şehri cazip hale getirerek nüfus çekmek için devlet tarafın-
dan bu derece geniş tutulmuş olmalıdır.

Şehrin, yalnızca Müslümanlara değil, gayrimüslimlere de cazip geldiği
söylenbilir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında (1569), şehirde beliren yerleşim
modelinden bu sonuca varmak mümkündür. Bu dönemdeki şehir nüfusuna
bakıldığında, her iki cemaatin de, sayıca arttığı ve mevcut grupların daha da
çeşitlendiği görülmektedir. Müslüman mahalleleri olan Hacı Halim mahal-
lesinde 79 hane ve 19 mücerred; Balaban mahallesinde ise 82 hane ve 16
mücerred bulunmaktadır. Bu sayılar, bir önceki deftere göre yaklaşık ikiye
katlanmış bir artışı yansıtmaktadır. Durum, gayrimüslim mahalleleri için de
aşağı yukarı aynıdır. Suva'da 49 hane, 65 mücerred; Miyane'de 64 hane,
(mücerred yok); Güngörmez'de 79 hane 30 mücerred; Kilise'de 72 hane 27
mücerred ve Doka'da 125 hane (mücerred yok) bulunmaktadır. Nüfusu
69'dan 64'e düşen Miyane haricindeki gayrimüslim mahallelerinin bazıla-
rında iki katna varan artış kaydedilmiştir. Bu suretle toplam gayrimüslim nü-
fus 516 nefere ulaşmaktadır (bkz. Tablo 3 ve 4). Şehir nüfusunda görülen bu
artışın nedeni nedir? Devletin bunda bir rolü var mıdır?

Döneme ait tahrir defterindeki (TT478) bir kayıt bu konuya açıklık ge-
tirmektedir. İlgili kayda göre, şehir halkının tamamı-Müslim ve gayrimüslim
ayrıt edilmeksizin-şehirden bir takım hizmetler görmelerinin karşılığında,
avâriz ve tekâlif-i örfiyeden muaf tutulmuşlardır. Bu kayıtta, bir önceki dö-
nemde şehir halkı arasından 50 Müslüman ve 100 gayrimüslim hanenin aynı
göreve tayin edildiği, fakat bu sayı yeterli olmadığı için, şehrin tamamının
göreve dahil edildiği bildirilmektedir⁵⁶.

İlk tahrirde yalnızca bir kısım Müslüman halka sınırlı olan, takip eden
tahrirde biraz daha genişletilen ve son iki tahrirde, şehir halkının giderek

⁵⁵ TT255, s. 11-13.

⁵⁶ TT478, s. 22'deki kayıt aynen şöyledir: "Nefs-i şehirde olan Müslümanlardan elli hâne ve
kâfirlerden yüz hâne madem ki Kal'a-ı Karahisar'da olan ambarlara ve cebehane mahzenlerine
ve şehirde olan sarayda hizmet edeler, avârizdan emin olalar deyü defter-i atükde mukayyed olup
lâkin zikr olan eşhas-ı mezkûr hizmetde muinet olub ol kadar kimesne uhdesinden gelmeme-
ğin ihbar-ı ... olmayub hâliyâ cümle ehl-i şehir ber vech-i meşrûh üzere ambarlara ve cebehane
mahzenlerine ve şehirde olan sarayda ve kal'aya giden yolun meremmetin idüp avâriz ve tekâ-
lif-i örfiyeden emin olmak üzere defter-i cedide kayd olundu".

tamamını kapsayan vergi muafiyeti bağışlamanın, devlet tarafından sistemli ve uzun dönemde benimsenen bir politika olduğu görülmektedir. Bu kadar geniş muafiyeti çok sayıda kişiye bağışlamanın amacı, şehri mevcut halk için rahat yaşanılır hale getirirken, haricdekiler için de cazip hale getirerek nüfus çekmek olmalıdır. Nitekim son defterde, gayrimüslimler arasında Erzincanî, Trabzonî, Sivasî lâkaplarıyla kayıtlı on yedi hane görülmektedir. Anılan bölgelerden geldiği belli olan ve çoğunlukla Suva mahallesinde yaşayan bu şahıslar en az bir-iki oğul ile birlikte kaydedilmiştir. Akrabalık bağlarının oldukça sıkı olduğu anlaşılan Suva mahallesi, şehre yeni gelenlerin ikamet yeridir⁵⁷.

Yukarıda, nüfusun artışıyla birlikte çeşitlendiğinden de bahsedilmişti. Bu son dönemde, Müslümanlar arasında şehirde, başlangıçtan beri mevcut olan mülazımanların sayısı 60'a çıkarken, bir önceki tahrirde Hacı Halim mahallesi sâkinleri arasında kaydedilen 6 sâdât (Peygamber'in soyundan gelenler)'in sayısı 11'e yükselmiş ve ayrı bir grup halinde kaydedilmiştir. İlk tahrirde yalnızca 1 kişi olan, takip eden defterlerde rastlanmayan ahi-zâde ise, son tahrirde 5 kişilik bir grup halinde ve Ahi İhvanan kaydı altında karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan başka, ayrıca, 5 kişilik bir gayrimüslim cebeciyan grubu da bulunmaktadır⁵⁸. Belirtilenlerin haricinde, şehir nüfusu arasında çeşitli dinî (müezzin, hatib, imam vs.) ve diğer türlü (haddad, ferraş vs.) meslekleri icra edenler de yer almaktadır. Sayıları toplam 119'a ulaşan bu gruplar, dönemin başından beri şehirdeki imtiyazlı grubu oluşturmaktadır (bkz. Tablo 4). Zaman içerisinde idarî-askerî grubun yanı sıra, Karahisar'da, din ve eğitimle ilgili elit bir zümrenin teşekkül ettiğini gösteren bu durum, aynı zamanda Karahisar'ın kasabadan şehire doğru gelişme çizgisini yansıtmaktadır⁵⁹. Diğer kriterlerin yanı sıra, Faroqhi'nin koyduğu limitlere göre, 400'ün üzerinde vergi nüfusuna sahip yerleşim birimleri şehir (küçük ölçekli şehir) olarak nitelendirilmektedir⁶⁰. Karahisar bu nüfus düzeyine

⁵⁷ XVI. yüzyılda, Akdeniz dünyası ile birlikte Anadolu'da büyük ölçüde nüfus artışı meydana geldiği ve aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan kırsal nüfusun şehirlere göç etmeye başladığı bilinen bir olgudur. Köylerden şehirlere göçün daha erken tarihlerde gerçekleşmeye başladığı durumlar da mevcuttur. Örneğin 1518-1568 tarihleri arasında gayrimüslim nüfusunda %235.3'lük bir artış görülen Diyarbakır şehri, XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren göç almaya başlamıştır. Bu konuda bkz. İlhan, "Diyarbakır Şehri", s. 55-56.

⁵⁸ TT478, s. 27. "Cebeciyan ... zikr olan bu beş nefer kimesneler mademki Kal'a-ı Karahisarda olan cebelere ve tüfenklere meremmim lazım oldukca meremmim ideler avarız-ı diva niyye ve tekalif-i örfiyye ve ispençeden muaf olalar".

⁵⁹ Şehirlerde rastlanan meslek gruplarına örnek olarak Diyarbakır şehri için bkz. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/26 (1994), s. 48-49.

⁶⁰ Faroqhi, *Towns and Townsman of Ottoman Anatolia*, s. 10-12.

ancak, XVI. yüzyılın ortalarına doğru ulaşabilmiştir⁶¹. Şehir nüfusu Ö. L. Barkan'ın teklif ettiği şekilde hesaplandığında da Karahisar'ın mütevazı bir şehir olduğu gözlenmektedir (bkz Tablo 1)⁶².

Müslüman ve gayrimüslimlerden meydana gelen heterojen yapısı, dönemin başından itibaren giderek artan nüfusu ve bu nüfus içerisinde beliren meslekî farklılaşmalar, işbölümü ve tabakalaşma ile Karahisar, merkezini yaptığı kırdan farklı, fakat onunla bağlantılı, tam manasıyla şehir karakterinde bir yerleşim birimi haline gelmiştir. Bu gelişmenin bütün aşamalarında devletin teşvik unsuru olarak vergi muafiyeti politikası takip ederek, şehri yakın ve hatta uzak çevrede yaşayanlara cazip hale getirdiği söylenebilir. Devletin bu yaklaşımının, kasabada yaşayan halkı-meslekî ve diğer yönlerden çeşitlendirerek, şehirlere has, karmaşık bir toplum yapısı meydana getirme amacından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Nitekim, zaman içinde şehirde değişik meslek ve tabakalara mensup insanlar yaşamaya başlarken, mevcut grupların da sayıları artmıştır. Şehirde, devlet eliyle yapılan zorunlu iskâna, yani sürgüne dair bir delile rastlanmamaktadır. Diğer yandan, nüfus artışının yalnızca doğal artışla açıklanamayacak kadar fazla olduğu da açıktır. Bu durumda, bölge dahilinde gerçekleşen bir nüfus hareketliliğinden söz etmek mümkün olabilmektedir. Civar köylerden birinin halkının şehirde çeşitli hizmetler görmek üzere tayin edilmesi, bu tür hareketliliği yaratan fırsatlardan biri olarak değerlendirilebilir⁶³.

⁶¹ Anadolu'daki şehir ağını incelediği çalışmasında Faroqhi ve Erder, şehirleri nüfus (nefer) esasına göre hiyerarşiye tabi tutmaktadır. Bu hiyerarşinin en alt kademesinde yer alan Karahisar, 400-999 vergi nüfusuna sahip, küçük ölçekli şehir kategorisine girmektedir. Bkz. Suraiyya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 23/3(1980), s. 265-303, s. 273'deki haritaya bkz.

⁶² Barkan'ın teklif ettiği metoda göre, hane sayısı 5 rakamı ile çarpılmakta, elde edilen rakama, tahrir dahil edilmeyen idarî ve askerî vazifeliler için %10 eklenmekte, böylece toplam nüfusa ulaşılmaktadır. Bu hususda bkz. Ömer L. Barkan, "Tarihi demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X(1951-53), s. 12. Karahisar'ın nüfusunu, XVI. yüzyılda bazı Anadolu şehirlerinin nüfuslarına dair rakamlarla karşılaştırmak için bkz. İlhan, "Diyarbakır Şehrinin Nüfusu", s. 66-67.

⁶³ Bkz. yukarıda dipnot 50.

Tablo 1: Karahisar'ın nüfusu (Hane x 5 +%10)

Tarih	Müslim	Gayrimüslim	Toplam	+ %10	Genel Toplam
1485	315	760	1075	107,5	1182,5
1520	420	1065	1485	148,5	1633,5
1547	600	1325	1925	192,5	2117,5
1569	1170	1970	3140	314	3454

Tablo 2: Karahisar'ın nüfusu (nefer olarak)

Tarih	Müslim	Gayrimüslim	Toplam (nefer)
1485	70	180	250
1520	102	247	349
1547	129	344	473
1569	269	516	885

Tablo 3: 1485-1569 tarihleri arasında Karahisar'da nüfus kategorileri

Tarih	Müslim			Gayrimüslim		
	Hane	Mücerred	Toplam	Hane	Mücerred	Toplam (nefer)
1485	63	7	70	152	28	180
1520	84	18	102	213	34	247
1547	120	9	129	265	79	344
1569	234	35	269	394	122	516

Tablo 4: Nüfusun mahallelere göre dağılımı

	1547			1569		
	Hane	Mücerred	Toplam	Hane	Mücerred	Toplam
Hacı Halim	44	5	49	79	19	98
Balaban	43	4	47	82	16	98
Cemaatler	33	-	33	73	-	73
Suva	53	14	67	49	65	114
Miyane	49	20	69	64	-	64
Güngörmez	51	20	71	79	30	109
Kilise	49	10	59	72	27	99
Doka	63	15	78	125	-	125
Cemaatler	-	-	-	5	-	5

Tablo 5: Şehirdeki muaf gruplar

	1485	1520	1547	1569
Hatib	1	-	-	1
İmam	1	-	2	3
Muallim	1	-	-	1
Müezzin	1	-	3	7
Mülazım	6	16	33	60
Ferrâş	1	-	2	4
Hafız	3	-	-	-
Ahi ihvanan	1	-	-	5
Mütekaid sipahi	3	-	-	-
Sipahi-zâde	-	-	6	-
Sâdât	-	-	6	11
Pir-i fânî	-	-	3	-
Muhassıl	-	-	1	-
Meremmetci	-	-	7	12
Haddad	-	-	2	2
Kayyum	-	-	-	1
Cüzhan	-	-	-	4
Hizmetkâr	-	-	-	2
Emin	-	-	-	1
Cebeciyan	-	-	-	5
Toplam	18	16	65	119

EKONOMİK DÜZENLEMELER VE DEVLET

Sanayi öncesi dönemde, şehirlerin gelişmesinde, siyasî iktidarların ticaretten daha etkin rol oynadığı düşünülmekte, şehir ve ticaret arasındaki bağlantı ise ikinci plana konulmaktadır. Bu görüşteki araştırmacılar, siyasî sistemin idame ettirilmesi için ticarî organizasyonun gerekli olduğunu inkar etmemekte, fakat çoğu tarihçilerin inandığı gibi, hayatî öneme sahip oldu-

ğunu da düşünmemektedir. Değişik kültürlerle ait tarihî örneklerde, yalnızca ticaret yoluyla gelişen şehirlere rastlanmaması, bu görüşlerin dayanak noktasını oluşturmakta ve onları, ileri düzeyde ekonomik gelişmenin, ancak, iyi kurulmuş bir devlet düzeni ile gerçekleştirilebileceği düşüncesine yöneltmektedir⁶⁴. Bu anlayış doğrultusunda düşünüldüğünde, Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın merkezi olan Karahisar, ekonomik yönden gelişmesi için, gerekli idarî yapılanmaya sahip görünmektedir. Diğer bir ifadeyle, kasabanın gelişmesinde uyarıcı ve teşvik edici rolü oynayacak olan devletin temsilcileri halihazırda oradadır.

Aşağıda, Karahisar'da yürütülen ziraat, imalat ve ticarî faaliyetler incelenerek, devletin kasaba ve aynı zamanda bölge ekonomisini geliştirmek üzere takip ettiği politikalar, varsa teşvikler tespit edilmeye çalışılacaktır. Konuya girmeden önce bazı hauratmalarda bulunmakta fayda görülmektedir. Karahisar-ı Şarkî Sancağı, civar bölgeler ile ulaşım ve iletişimine engel teşkil eden yüksek dağlarla çevrilidir. Tabiatın koyduğu bu engel, bölgeyi kapalı bir ünite haline getirmekte ve büyük ölçüde kendine yeterli olma durumuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu ünitenin merkezi olan Karahisar, bölgede başka bir *nefsin* bulunmaması nedeniyle, ekonomik yönden beslenebileceği oldukça geniş bir hinterlanda sahip bulunmaktadır. Ticaret ve imalat faaliyetleri ve çeşitli hizmetlerin sunulması (eğitim, adalet vs.) konularında hinterlandın taleplerinin karşılanacağı tek yer de burası olmaktadır.

Ticaret konusunda bölgede geniş çaplı, uluslararası ve bölgelerarası ticarettten söz etmenin mümkün olmadığını, mevcut ticaretin, daha az oranda bölgelerarası ve daha çok oranda bölge dahilinde gerçekleştiğini öncelikle belirtmek gerekmektedir. Ticarî faaliyetler, bölgesel pazarın kurulduğu yer olan Karahisar'da yürütülmektedir. Bölgesel ticaretin gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunan bölgesel pazarlar, vergilerin toplandığı ve köylüler ile tumar sahiplerinin zirai ürünlerini paraya çevirdiği yerler olmaktadır⁶⁵.

İlk dönemde bölge dahilindeki ticaretle ilgili olarak başlıca Akşehirâbâd nahiyesinden getirilen mallar (*bâc-ı râh-ı Âbâd-ı Akşehir*: 5.000 akçe) ve hububat ticaretinden (*bâc-ı galle*: 2.000 akçe) söz edilebilir. Şehre getirilen

⁶⁴ Bkz. Sjoberg, *The Preindustrial City*, s. 76-77.

⁶⁵ Anadolu'da bu türden bölgesel marketler hakkında bkz. Suraiyya Faroqi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Aydın and Menteşe", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22/1(1980), s. 32-80.

kumaşlardan alınan *tamga* vergisi (10.000 akçe), *ihtisab* (600 akçe) ve *hamam-ı Kebfuniye* (4.600 akçe) de ticarî faaliyetlerden alınan vergiler olarak bu gruba dahil edilebilir. 1520 tarihinde ticaret ve imalat gelirlerinin bir arada verilmesi nedeniyle (*mukataa-ı mumhane, mahsul-i ihtisab, mahsul-i bozahane*: 18.5000 akçe, bkz Tablo 5), bu genel toplam içinde, ticarete ait olan miktarı tespit etmek mümkün olamamaktadır. İlk tahrirde rastlanan bâc gelirlerine bu tahrirde rastlanmamaktadır.

Takip eden 1547 ve 1569 tarihli tahrirlerde konulan vergilere yansıdığı kadarıyla, ticarî faaliyetlerde fazla bir gelişme kaydedilmediği, hatta duraklama meydana geldiği görülmektedir. Akşehir'den getirilen mallardan alınan vergi 5.000 akçeden 2.500 akçeye düşerken, bir sonraki 1569 tarihli tahrirde az bir yükselmeyle 3.000 akçeye çıkmıştır. Tamga vergisinde sayısal olarak düşüş kaydedilmemiştir. Fakat, meydana gelen az miktardaki artışın (sırasıyla, 10.000'den 12.000 ve 13.000 akçeye), dönemdeki diğer gelişmeler ve nüfus artışına oranla, gerçekte bir düşme olduğu görülmektedir. Pazarla ilgili olan ve 1547 tarihinde ilk kez görülen *mahsul-i ihzariyenin* getirdiği 5.000 akçe gelir, takip eden tahrirde de aynı kalmıştır. Pazara getirilen hububatın ticaretinden alınan *bâc-ı gallenin* miktarı, ilk tahrirden üçüncü tahrirde iki katına varan bir artış kaydedilmiş, fakat son tahrirde aynı artış hızı devam ettirilememiştir: Sırasıyla, 2.000 akçeden 4.000 ve 5.000 akçeye yükselmiştir (bkz. Tablo 5). Ticarî gelirlerde görülen en büyük artış, ilk tahrirdeki 600 akçeden, 1547 ve 1569 tarihlerinde sırasıyla 3.000 ve 5.000 akçeye yükselen *mahsul-i ihtisabda* kaydedilmiştir. Ticarî faaliyetler arasına dahil edilen hamam vergisinde de kayda değer bir yükselme gözlenmektedir: 4.650 akçeden, sırasıyla 7.500 ve 10.000 akçeye yükselmiştir (bkz. Tablo 5).

Zaman içinde görülen yeni vergiler ve faaliyetler, bölgedeki ticaretin kapasitesinin artışının birer delilleridir. Ticaret yalnızca bölge dahilinde gerçekleşerek, her türlü alım satım işi, büyük ölçüde bölgeye sınırlı olmaktadır. Bölgelerarası ticaret konusunda ise, Karahisar ile Giresun arasında faal bir ticaret yolunun açık olduğu görülmektedir⁶⁶. Ancak, *bâc* vergisinden elde edilen gelirin miktarının oldukça düşük olması (yalnızca 150 akçe), yolun ticarî amaçla fazla kullanılmadığını düşündürmektedir. Bu yolun, daha çok şap madeninın kara yoluyla taşınarak kıyıya, Giresun'a ulaştırılması için kul-

⁶⁶ Giresun'a ait 1515 tarihli mufassal defterde rastlanan "Bâc an râh-ı Karahisar-ı Şarkî" kaydı, bölgelerarası ticaretin varlığını göstermektedir (Bkz. TT 52, s. 608).

lanıldığı tahmin edilebilir. Devlet tarafından işletilen, gelirleri de tamamıyla devlete ait olan şap madeninin ihracı, bölgeler arası ticarete girmektedir. Ancak, şap ihracının bölge ticaretine katkısının tespiti, veri yetersizliği yüzünden mümkün olmamaktadır.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru, ticarî faaliyetlerde meydana gelen gelişmelerin, nüfus artışıyla birlikte, Karahisar kasabasının küçük ölçekli bir şehir haline dönüşmesi sürecini hızlandıran etken olduğu gözlenmektedir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında, ticarî faaliyetlerin kapasitesinde artış kaydedilmiş, ancak faaliyetlerin türünde bir değişme gözlenmemiştir. Diğer yandan, Amasya ve Tokat'tan gelen uluslararası ticaret yolunun, Koyluhisar ve Karahisar'dan geçerek Erzurum'a ulaştığı bilinmektedir. Bu yolun öneminin, XVI. yüzyılda azalması, Karahisar'ı daha ileri düzeyde gelişmesi için gerekli olan hayati bir dinamikten mahrum bırakmıştır⁶⁷.

İlk dönemden itibaren Karahisar'da yürütülen endüstriyel faaliyetler arasında şap madeninin çıkarılması ve işlenmesi ilk sırayı almaktadır. Bölgede bir maden endüstrisinin bulunduğu muhakkaktır. Ancak, defterlerde madenden elde edilen gelirlerin miktarı ve tahsisi dışında bilgi mevcut değildir. İlk tahrirde 150.500 akçe olarak tespit edilen şap madeni geliri, bu dönemde Karahisar mirlivasının hassına tahsis edilmiştir⁶⁸. İkinci defterde (TT387) üçe katlanarak 456.000 akçeye ulaşan maden gelirleri Sultan haslarına aktarılmıştır⁶⁹. Takip eden dönemlerde de, şap madeninden elde edilen gelirler, şap üreten köylerin geliri ile birlikte Sultan haslarına tahsis edilmiştir. Ancak, bu dönemlere ait şap madeninin üretim miktarı ve geliri hakkında defterlerde bilgi mevcut değildir. S. Faroqhi'nin, Karahisar'daki şap madeni ile ilgili, mühimme kayıtlarında yaptığı tespitlere göre, 1570'lerde madende 47.622 *men* şap üretilmektedir⁷⁰. 1520'lerde şap madeninden elde edilen gelirin (14,500 *men*) üç katından fazla olduğunu gösteren bu rakam,

⁶⁷ Bahsedilen ticaret yolu hakkında bkz. Franz Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, II, Leipzig 1926. Kitabın sonunda yer alan haritaya bakınız.

⁶⁸ TT37, s. 888'deki ilgili kayıt şöyledir: "Mahsül-i şebhâne der nâhiye-i mezbûre hassâ-ı mirlivâ-ı Karahisar".

⁶⁹ TT387, s. 576'daki ilgili kayıt şöyledir: "Hâshâ-ı pâdişâh-ı âlem-penâh der kazâ-ı Karahisar, mahsül-i şebhâne fi sene-i kâmile 456.000 men şab:14.500 beher men 20; nakden 16.000".

⁷⁰ Suraiya Faroqhi, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (About 1560-1830), *Wiener Zeitschrift für Die Kunde des Morgenlands*, 71(19799), s.162.

aradan geçen yaklaşık elli yıllık süre zarfında, şap üretiminde büyük gelişme kaydedildiğini göstermektedir⁷¹.

Boyacılık faaliyetinin, dönemin başında bölgede Karahisar'ın merkezinde yalnızca bir adet boyahane bulunması nedeniyle oldukça sınırlı düzeyde yapıldığı söylenebilir. Elde edilen gelir de, o ölçüde sınırlı kalmıştır: 5.000 akçe. Bölgede yapılan pamuk ve keten üretiminin artışına paralel olarak, XVI. yüzyılda iki tane daha kurulmasıyla, sayıları 3'e çıkan boyahanelerin geliri, bölge gelirleri arasında yüksek rakamlara ulaşmaktadır Karahisar'ın merkezindeki faaliyetler arasında en hızlı gelişen endüstrinin boyacılık olduğu görülmektedir: 1547 tarihinde 10.000 akçe ve 1569 tarihinde 15.000 akçe (bkz. Tablo 6)⁷². Mum imalatı da şehirdeki faaliyetler arasında önemli yer tutmaktadır. İlk dönemde, boyahane ile aynı düzeyde gelir getiren mum hane (5.000 akçe), onun kadar gelişme kaydedemeyerek, geliri 1547'de 1.000 ve 1569'da 2.000 akçe düzeyinde kalmıştır, (bkz. Tablo 6). İlk dönemde rastlanmayan boza üretiminin, XVI. yüzyılda mum imalatına benzer kapasitede yapıldığı, konulan vergilerin miktarından anlaşılmaktadır: 1547'de 1.000 ve 1569'da 2.000 akçe (bkz. Tablo 6). Son olarak, şehir merkezinde ilk defa 1520 tarihinde rastlanan meyhaneden (*mukataa-ı meyhane*) bahsedilebilir. Alkollü içecek üretimi ve tüketimine işaret eden bu fa-

⁷¹ Diğer yandan, daha erken döneme ait şap üretimi ile ilgili elimizde istatistik mevcuttur. Buna göre, 1340 tarihinde Karahisar'daki şap madeninden yılda 700.000 kg. (=648 İngiliz tonu) şap çıkarılmaktadır (Bkz. Anthony Bryer, "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cherianna", *Anatolian Studies*, 32(1982), s.148-149). Tahrir defterlerinden elde edilen 1520'li yıllara ait rakamın 14.500 *men* olduğuna yukarıda değinilmişti. Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmında 7.5 kg.'a tekabül eden *ağır men* kullanılmaktadır (Faroqhi, "Alum Production", s. 162). Buradan, 1520 yılında üretilen şabın miktarı $14.500 \times 7.5 = 108.750$ kg. olarak tespit edilebilir. Görüldüğü gibi bu miktar 1340 tarihi için verilen 700.000 kg'ın çok altındadır. Tahrir defterlerindeki rakamların, bir şeyahın (Pegolotti) verdiği rakamlardan daha güvenilir olduğu kabul edilebilir. Çünkü defterlerdeki rakamlar, kaynağında tespit edilmiştir. Ancak, Pegolotti'nin rakamları nereden aldığı meçhuldür. Pegolotti'nin rakamlarını kullanan Bryer, önce "Eğer Karahisar şab'ı çok kaliteli ve bu kadar büyük miktarda, Giresun yoluyla ihraç edilmiş olsa idi, Grand Komnenoi'ye bir servet sağlamış olmalıydı" diyerek şüphesini belirtmekte, fakat daha sonra, "Pegolotti 1340'da Karahisar'da çıkarılan şabın kalitesi ve miktarını belirtirken muhtemelen doğruydu" demektedir (bkz. "Byzantine Mines", s. 148-149). Eğer Pegolotti'nin rakamı doğru kabul edilirse, XVI. yüzyılda şap üretiminde meydana gelen 6 kat azalma için bir açıklama bulmak gerekmektedir. Bu durumda, Pegolotti tarafından verilen rakamların abartılmış olabileceği düşüncesi daha makul görünmektedir.

⁷² 1520 tarihli icmal defterinde (TT 387) imalat ve ticari faaliyetlerden elde edilen gelirlerin bir arada ve tek bir rakam halinde verilmesi nedeniyle, belirtilen faaliyetlerin gelişmesini takip etmek mümkün olamamıştır. Vergilerden elde edilen gelir, bileşik halde 18.500 akçedir.

aliyet, 5.000 akçe gibi oldukça yüksek miktarda gelir getirmektedir. Ancak, müteakip tahrirlerde bununla ilgili kayıtlara rastlanmamaktadır.

Karahisar'daki ziraî faaliyetlerin, ticarî ve endüstriyel faaliyetler düzeyinde, hatta belki daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Şehir nüfusunun 1569 tarihine kadar defterlerde çift resmi kategorilerine göre kaydedilmesi ve ziraatla ilgili vergiler, Karahisar halkının tamamının, şu veya bu şekilde ziraatla uğraştığını göstermektedir. Buğday ve arpa (*hınta ve şair*) üretiminin yanı sıra, civardaki bağlar, ziraî üretimin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. İlk tahrirde 2.200 akçe olan arpa ve buğday üretimi, 1547 tarihinde büyük bir artış kaydederek, 13.490 akçeye yükselmiş, takip eden 1569 tarihlerinde ise, aynı düzeyde yani 13.665 akçe olarak kalmıştır. Bu durum, nüfusun artışına paralel olarak, civardaki ekilebilir arazinin genişlediği ve/veya yakınlarıdaki bir kaç köyün şehre dahil olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Bağlardan elde edilen gelir ise, dönemin başında yalnızca 1.000 akçe iken, 1547'de 14.960 akçeden 1569'da 19.870 akçeye yükselmiştir. Başka hiç bir üretim faaliyetinde rastlanmayan bu aşırı artış, şehir halkının giderek daha fazla ziraata yönelmesi anlamına gelmektedir. Defterlerden, çoğunlukla şehirdeki gayrimüslim nüfusa ait olduğu tespit edilen bağlarda üzüm ile birlikte çeşitli meyvelerin yetiştirildiği tahmin edilebilir. İlk dönemde, civardaki yaylaklardan (300 akçe) ve kuş besiciliğinden (300 akçe) alınan vergiler de, ziraî faaliyetler arasına dahil edilebilir. Yaylaklardan alınan vergiye daha sonraki dönemlerde rastlanmazken, çakır, balaban ve atmaca gibi kuşların besiciliği yalnızca 1547 tarihinde görülmektedir (700 akçe).

Bahsedilen faaliyetlerin şehir ekonomisindeki ağırlıkları yüzde olarak hesaplandığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Dönemin başında, ticarî faaliyetler şehirdeki toplam gelirlerin %54'ünü oluşturmakta, bunu %29 ile endüstri, %17 ile ziraat takip etmektedir. XVI. yüzyılın ortalarına doğru bu yüzdeler ve sıralamada değişme meydana gelmiştir: Ticarî gelirler %45'e düşmesine rağmen ilk sıradaki yerini korumuş, %38'e yükselen ziraî gelirler ikinci sıraya yükselmiş ve %15'e düşen endüstriyel gelirler de üçüncü sıraya almıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise, %47 ile ticaret biraz yükselme, %34 ile ziraat da bir miktar düşüş kaydetmiş, fakat sıralamada aynı kalmışlardır. Endüstri yükselme kaydetmesine rağmen, %19 ile şehirdeki faaliyetler arasındaki üçüncülük sırasını korumuştur. Verilen bu yüzdelerden, genelde ticarî ve ziraî faaliyetlerin ön plana çıktığı, bunları imalatın takip ettiği görülmektedir. Bölgesel pazarın kurulduğu ve çeşitli ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü yegane yer olması dolayısıyla, ticaret şehrin gelirleri arasında önemli yer tutmaktadır. Ziraî gelirlerin ikinci sırada ve oldukça yüksek miktarda ol-

ması, Karahisar'a ziraî şehir özelliğini vermektedir. İmalat faaliyetlerinin, diğerlerine oranla daha az yekûn tutarak son sırada yer alması ise, şehirlerin önemli özelliği olan ziraat dışı üretim faaliyetlerinin, Karahisar'da daha düşük düzeyde gerçekleştiğini göstermektedir⁷³.

Karahisar'daki ekonomik faaliyetler konusunda yukarıda verilen rakamlarda, özellikle de ticaret ve imalat faaliyetlerinin gelirlerinde dikkate değer azalmalar meydana geldiği gözlenmektedir. İncelenilen dönem boyunca, bölge genelinde ve Karahisar özelinde yaklaşık iki katına varan nüfus artışları ile birlikte düşünüldüğünde, bu azalmaların, gerçekte rakamlara yansımından çok daha fazla düzeyde olduğu ortadadır. Bu durum ise, yukarıdan beri çizilen "gelişen şehir" profili ile uyuşmamaktadır. Devletin, şehirlerde yürütülen faaliyetleri daha az oranda vergilendirdiğini düşünmek, durumu daha açıklayıcı görünmektedir. Şehirleri geliştirmenin ve zenginleştirmenin bir yolu olarak, devletin bu tür politika takip etmesi mümkün olabilmektedir. Şehirdeki sıradan halka bahşedilen ve dönemin başından beri giderek genişletilerek, son tahrirde avarız ve tekalif türü vergileri de içine alan muafiyet karşısında, şehirdeki ticaret ve zanaat erbabının düşük oranda vergilendirilmesi yoluna gidilmiş olması ihtimali oldukça yüksek görünmektedir⁷⁴. Ziraî vergilerle ilgili olarak, bağlarda yetişen ürünlerin her birinin türlerine göre değil de, bağların arazi olarak miktarı üzerinden (bir kıta, iki kıta gibi) vergilendirilmesi, buralardan alınacak vergilerin ayrıntılarıyla hesaplanmayıp, genel bir yekûn halinde talep edildiğini göstermektedir. Bağların vergilendirilmesi konusunda diğer bölgelerde de rastlanmakla beraber, bu usul düşük vergilendirmeye atıfta bulunmaktadır. Diğer yandan, şehirdeki alkollü içecek tüketiminden alınan vergiye yalnızca bir defa rastlanması, bu tür içeceklerin üretiminin durdurulduğunun işareti olarak kabul edilebilmekle birlikte, bu faaliyetten devletin vergi almaması

⁷³ Faroqhi'nin koyduğu kriterler uygulandığında, %40'ı aşan ticarî gelirleri ile Karahisar, "bölgelerarası market merkezleri" kategorisine girmektedir. Ziraî gelirleri %40'ın üzerinde olan şehirleri, "ziraî market şehirleri" olarak niteleyen Faroqhi, "ticarî şehirler" için ise, ticarî gelirlerin oranını %70'de sınırlandırmaktadır. Bkz. Suraiyya Faroqhi, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Rural Anatolia", *International Journal of Turkish Studies*, 1/1(1979-80), s. 36. 1520-1531 tarihleri arasında çeşitli Anadolu şehirlerinde, ziraî, ticarî ve endüstriyel faaliyetlerden alınan vergilerin miktarları ve oranları hakkında bkz. Faroqhi, *Aynı makale*, s. 43.

⁷⁴ Şehirdeki faaliyetlerin düşük düzeyde vergilendirildiğine dair Karahisar Sancağı kanunnamelerinde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. İlgili kanunnamelerin karşılaştırmalı yayını için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985, s. 149-167. Şehir merkezlerini düşük oranda vergilendirirken, hinterlandı daha yüksek oranda vergilendirmenin, şehirleri geliştirmek üzere, günümüz devletleri tarafından da benimsenen ve sıkça uygulanan bir politika olması, geçmişte de böyle bir yolun takip edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bu konuda bkz. Keyfitz, "Urbanization in South and Southeast Asia", s. 277-278.

şeklinde de yorumlanabilmektedir⁷⁵. Şehirdeki gayrimüslimlerin artan sayısı ve bağların çoğunlukla onlar tarafından ziraat edildiği düşünülürse, ikinci ihtimal daha kuvvetlenmektedir.

Tablo 6. Tahrir defterlerine göre muhtelif tarihlerde Karahisar nefsinde kaydedilen vergiler.

Vergi Türü	1485	1520	1547	1569
Cizye/İспенçe	4475	-	-	12700
Çift resmi	1406	-	-	-
Hınta ve şair	2200	-	13490	13665
Boyahane-i nefsi-i Karahisar	5000	-	10000	15000
Hamam-ı Kebfuniye	4600	-	7500	10000
Tamga-ı Kebfuniye	*10000	-	12000	13000
Bâc-ı galle	2000	-	4000	5000
Mukataa-ı mumhane	5000	-	1000	2000
Mahsul-ı ihtisab	600	**18500	3000	5000
Mahsul-i bozahane	-	-	1000	2000
Bâc-ı râh der Âbâd-ı Akşehir	5000	-	2500	3000
Aşiyane-ı çakır, balaban, atmaca	300	-	700	-
Mahsul-i ihzariye	-	-	5000	5000
Mahsul-i***	-	-	-	1500
Öşr-i bâğât	1000	-	14960	19870
Resm-i yaylak	3000	-	-	-
Beytü'l-mâl ve yava-i vilayet-i Karahisar	1000	5000	-	-
Mukataa-ı meyhane	-	5000	-	-

* Belirtilen miktar, *Tamga-ı Kebfuniye*'nin yanı sıra, *mukataa-ı mumhane* ve *mahsul-i bozahane*yi de kapsamaktadır.

** Bu rakam, *mukataa-ı mumhane*, *mahsul-i ihtisab* ve *mahsul-i bozahane*yi kapsamaktadır.

*** Bu kısım defterde tahrip olduğu için okunamamıştır.

⁷⁵ Karahisar Sancağı kanunnamelerinde konuyla ilgili kayda rastlanmamaktadır. Bkz. Yediyıldız, *Aynı eser*, s. 149-167.

SONUÇ

Karahisar'ın, XVI. yüzyılda, nüfus ve ticaretin artışıyla beraber seyreden Anadolu şehirlerinin gelişmesi sürecinde yer aldığı ve bu süreçte, kasabadan "küçük ölçekli" bir şehre doğru gelişme kaydettiği gözlenmektedir. Başkent İstanbul'dan oldukça uzakta bulunan ve civar bölgelerden oldukça tecrit edilmiş halde bulunan Karahisar'ın gelişmesindeki asıl itici güç, içinde yer aldığı ünitenin (bu ünite Karahisar-ı Şarkî Sancağı'dır) idare merkezi olarak devlet tarafından tercih edilmesi olmuştur. Bölgenin ilk dönemde sınırda bulunması, idarî ve askerî yönlerden güçlü pozisyonda olmasını gerektirdiğinden, Karahisar'ın konumu itibarıyla bölgenin müsait kısmında yer alması ve kalesinin bulunması, bu tercihin nedeni olmuştur. Diğer bir neden ise, oldukça yüksek miktarda gelir getiren ve devletin yakından kontrol etmek istediği şap madenin, Karahisar'ın hemen yakınlarında bulunmasıdır.

Başlangıçtaki küçük kasaba, idarî, sosyal ve ekonomik sahalarda uygulanan politikalar ve yapılan düzenlemeler sonucunda, zaman içinde fonksiyonu, sosyal yapısı ve kurumlarıyla gelişerek, şehir haline dönüşmüştür. İdarî düzenlemeler arasında, bölgede ilk dönemde uygulanan seraskerlik ve zemet sistemlerini, XVI. yüzyılın ilk yarısında, klasik Osmanlı idarî sistemi olan kaza sistemi takip etmiş, bu düzenlemelerin ardından Karahisar, kanunen bölgenin merkezi haline gelmiştir. İdarî elitin bölgeye gelişi ve diğer meslekî ve hizmet gruplarının oluşmasıyla birlikte, zaman içinde mahallî nüfus arasında tabakalaşma ve iş bölümü meydana gelmiştir. Bu gelişmeler ve Müslim ve gayrimüslim nüfusun mahalleler halinde düzenlenmesi neticesinde Karahisar, tam manasıyla bir şehir görünümü kazanmıştır. Şehri daha da geliştirmek üzere uzun dönemde devletin vergi muafiyetini politika olarak benimsediği ve şehir nüfusunu giderek artan oranlarda vergiden muaf tuttuğu gözlemlenmektedir. Aynı şekilde, ekonomik gelişmeyi desteklemek üzere, şehirdeki faaliyetleri daha az oranda vergilendirdiği ve vergileri genel yekûn halinde toplama yoluna gittiği söylenebilir.

Karahisar örneğinde, şehirlerin gelişmesinde idarî ve siyasî faktörlerin büyük ölçüde etkili olduğu görülmektedir. Devletin yaptığı düzenlemeler ve desteği ile gelişen Karahisar, idarî ve askerî fonksiyonlarının yanı sıra, ticaret ve imalatın yapıldığı, eğitim, dinî, adlî v.s. hizmetlerin sunulduğu, Karahisar-ı Şarkî Sancağı'nın yegane şehir merkezi haline gelmiştir.